

Bazyli Degórski *OSPPE*

SYNTETYCZNE UJĘCIE OKRESU PATRYSTYCZNEGO

Wstęp

Wraz z końcem objawienia Nowego Testamentu rozpoczął się «czas Kościoła» – okres, w którym wyznawcy Chrystusa musieli stawić czoła różnorodnym trudnościom, starając się rozwiązać – zgodnie z nauką ich Mistrza – pojawiające się problemy, szczególnie natury doktrynalnej, moralnej i dyscyplinarnej. Wypracowania odpowiedzi na pojawiające się pytania podejmowali się najwybitniejsi teologowie i myśliciele rodzącego się Kościoła. Z powodu ich wielkiego autorytetu i nauki nazywano ich Ojcami Kościoła, a ich wypowiedzi są do dziś wiążące dla Nauczycielskiego Urzędu Kościoła i dla teologów.

Ojcowie Kościoła wywarli ogromny wpływ na rozwój chrześcijańskich dogmatów i zasad moralnych, łącząc w sobie cztery podstawowe cechy, które czynią z nich właśnie Ojców: *sanctitas vitae* (świętość życia), *doctrina orthodoxa* (prawowierna nauka), *antiquitas* (starożytność) i *approbatio Ecclesiae* (aprobata, potwierdzenie Kościoła). Krótko mówiąc: aby ktoś mógł być zaliczony w poczet Ojców Kościoła, musi wyróżniać się tymi czterema cechami, a więc: 1) jego życie musi być święte, to znaczy: zgodne ze świętymi zasadami postępowania, które objawił w pełni Chrystus; 2) jego nauczanie musi być prawowiernie, pozbawione błędów doktrynalnych, które sprzeciwiają się Bożemu Objawieniu i nauczaniu Kościoła; 3) musi żyć w okresie starożytności chrześcijańskiej, czyli przed średniowieczem (według klasyfikacji klasycznej: od I do VIII wieku); 4) jego nauczanie musi zostać potwierdzone przez Kościół, który w oficjalnych dokumentach na niego się powołuje, głosząc w imieniu Chrystusa swą zbawczą naukę.

Ojcowie Kościoła żyli w starożytności i byli wychowani z zasady w klasycznej kulturze grecko-rzymskiej, stąd wypowiedali się przede

wszystkim po grecku i łacinie. Niemniej jednak, posiadamy także teksty patrystyczne pochodzące od Ojców używających innych języków: syryjskiego, koptyjskiego, armeńskiego, gruzińskiego, czy etiopskiego.

Przestrzenie geograficzne, na których żyli i działali Ojcowie Kościoła, mieszczą się zasadniczo w granicach ówczesnego Cesarstwa Rzymskiego. Istniały jednak także Kościoły położone poza Cesarstwem, w których żyli i działali Ojcowie, kładąc podwaliny pod rozwój swoich Kościołów.

Co się natomiast tyczy ram czasowych, w których żyli Ojcowie Kościoła, to rozpoczynają się one wraz z pojawieniem się najstarszych za- bytków piśmienniczych chrześcijaństwa, które nie należą już do natchnio- nych pism Nowego Testamentu, kończą się zaś mniej więcej w połowie V wieku, to znaczy: w czasach soborów powszechnych w Efezie (431 r.) i Chalcedonie (451 r.). Niektórzy jednak badacze (i to jest klasyczne, tradycyjne podejście do zagadnienia) rozciągają trwanie okresu patry- stycznego aż do śmierci św. Jana Damasceńskiego († ok. roku 749), jeśli chodzi o Wschód, a św. Izydora z Sewilli († 636), jeśli idzie o Zachód.

Część pierwsza:

OJCOWIE KOŚCIOŁA W OKRESIE PRZEŚLADOWAŃ CHRZEŚCI- JAN W I-III WIEKU

Rozdział I

Ojcowie Apostolscy

Imieniem tym oznacza się grupę pisarzy starochrześcijańskich, którzy byli bezpośrednimi następcami dzieła zapoczątkowanego przez apostołów. Ojcowie ci mają szczególne znaczenie, gdyż przekazują najstarszą naukę dogmatyczno-moralną i dyscyplinarną rodzącego się Kościoła z przełomu I i II wieku.

1. Św. Klemens Rzymski

List, który święty papież, biskup Rzymu, Klemens I¹ kieruje oko-

¹ Gr. Κλήμης Ῥώμης; łac. *Clemens Romanus*. Jeśli chodzi o wydania *I-II Clementis* w zbiorach wszystkich dzieł Ojców Apostolskich, por. *Clavis Patrum Graecorum* 1000.1-1000.6. Tutaj podajemy tylko niektóre z nich: O. DE GEBHARDT – A. VON HARNACK – TH. ZAHN (wyd.), *Patrum Apostolicorum opera*, fasc. I, II, Lipsiae 1876², s. 2-110, 110-43; K. BIHLMAYER (wyd.), *Die Apostolischen Väter, Neubearbeitung der Funkschen Ausgabe*, Tübingen 1956, s. 35-70, 71-81; A. LINDEMANN – H. PAULSEN, *Die Apostolischen Väter, Griechisch-deutsche Parallelausgabe auf der Grundlage der Ausgaben von F.X. Funk/K. Bihlmeyer und M. Whittaker [...]*, Tübingen 1992, s. 77-151. Jeśli chodzi o wydania samej *I Clementis* (*Clavis Patrum Graecorum* 1001), zobacz: A. JAUBERT (wyd.), *Clément de Rome. Épître aux Corinthiens* [= Sources Chrétiennes, 167], Paris 1971; G. Schneider (wyd.), *Klemens von Rom, Epistula ad Corinthios. Brief an die Korinther* [= Fontes Christiani, 15], Freiburg – Basel – Wien – Barcelona – Roma – New York 1994. Bibliografia dotycząca św. Klemensa Rzymskiego jest ogromna, tutaj więc podajemy tylko niektóre pozycje: G.B. DE ROSSI, *I monumenti scoperti sotto la basilica di s. Clemente*, “Bullettino di Archeologia Cristiana” [bez podania numeru tomu] (1870), s. 129-168 (szczególnie strony 146-68); C. VOGEL (wyd.), *Le Liber pontificalis*, III, Paris 1981, s. 53-54; J.B. LIGHTFOOT, *The Apostolic Fathers*, I, I-II: St. Clement of Rome, London 1890²; W. SCHERER, *Der erste Klemensbrief an die Korinther nach seiner Bedeutung für die Glaubenslehre der katholischen Kirche untersucht*, Regensburg 1902; TH. SCHERMANN, *Griechische Zauberpapyri und das Gemeinde- und Dankgebet im I. Klemensbrief* [= Texte und Untersuchungen, 34, 2b], Leipzig 1909; P. FRANCHI DE’ CAVALIERI, *La leggenda di S. Clemente papa e martire*, w: TENZE, *Note agiografiche*, V, Roma 1915, s. 3-40; A. VON HARNACK, *Einführung in die alte Kirchengeschichte. Das Schreiben der römischen Gemeinde an die korinthische aus der Zeit Domitians (Erster Klemens-brief)*, Leipzig 1921; G. BARDY, *Expressions stoïciennes dans la Prima Clementis*, “Recherches de Science Religieuse” 12 (1922), s. 73-85; O. CULLMANN, *Les causes de la mort de Pierre et de Paul d’après le témoignage de Clément Romain*, “Revue d’Histoire et de Philosophie Religieuses” 10 (1930), s. 294-300; F. GERKE, *Die Stellung des ersten Klemensbriefes innerhalb der Entwicklung der altchristlichen Gemeindeverfassung und des Kirchenrechts* [= Texte und Untersuchungen, 47, 1], Leipzig 1931; E. JUNYENT, *Il titulus di S. Clemente*, Roma 1932; W. BAUER, *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum*, Tübingen 1934, s. 99-109; O. MARUCCHI, *Pietro e Paolo a Roma*, Torino 1934²; F.R. VAN CAUWELAERT, *L’intervention de l’Église de Rome à Corinthe vers l’an 96*, “Revue d’Histoire Ecclésiastique” 31 (1935), s. 267-306; por. tamże, s. 762-766; E. BARNIKOL, *Die präexistenzlose Christologie des I. Clemensbriefes*, “Theologische Jahrbücher” 4 (1936), s. 77-80; H. DELEHAYE, *Études sur le Légendier Romain. Les saints de novembre et de décembre*, Bruxelles 1936, s. 96-116; L. LEMARCHAND, *La composition de l’Épître de saint Clément de Rome aux Corinthiens*, “Recherches de Science Religieuse” 28 (1938), s. 448-457; H. KATZENMAYER, *Zur Frage ob Petrus in Rom war. I. Klemensbrief Kap. 5 bis 6*, “Internationale Kirchliche Zeitschrift” 28 (1938), s. 129-149; P. MEINHOLD, *Geschehen und Deutung im I. Klemensbrief*, “Zeitschrift für Kirchengeschichte” 58 (1939), s. 82-129; C. AMATI, *La nazionalità di S. Clemente I, papa e martire, e l’invenzione delle sue reliquie*

ło 96-98 roku do chrześcijańskiej wspólnoty w greckim Koryncie, stano-

a Chersona, Velletri 1941; M. SCHULER, *Klemens von Rom und Petrus in Rom*, "Trierer Theologische Studien" 1 (1941), s. 94-116; A. FERRUA (wyd.), *Epigrammata Damasiana*, Città del Vaticano 1942, s. 207-208; L. SANDERS, *L'hellénisme de saint Clément de Rome et le paulinisme*, Louvain 1943; G. BARDY, *La théologie de l'Église de saint Clément à saint Irénée*, Paris 1945; E. PETERSON, *Das Praescriptum des I. Klemensbriefes. Pro regno, Pro sanctuario*, w: *Mélanges G. van der Leeuw*, Nijkerk 1950, s. 255-57; W.C. VAN UNNIK, *Is I Clement 20 Purely Stoic?*, "Vigiliae Christianae" 4 (1950), s. 181-189; K.J. LIANG, *Het begrip deemoed in I. Clemens*, Utrecht 1951; C. EGGENBERGER, *Die Quellen der politischen Ethik des I. Clemensbriefes*, Zürich 1951; W.C. VAN UNNIK, *I Clement 34 and the Sanctus*, "Vigiliae Christianae" 5 (1951), s. 204-248; O. CULLMANN, *Petrus, Jünger-Apostel-Märtyrer*, Zürich-Stuttgart 1952 (tł włoskie: *San Pietro. Discepolo-Apostolo-Martire*, w: TENŽE, *Il primato di Pietro nel pensiero cristiano contemporaneo*, Bologna 1965, s. 1-349); H. VON CAMPENHAUSEN, *Kirchliches Amt und geistliche Vollmacht in den ersten drei Jahrhunderten*, Tübingen 1953, s. 93-103; A. EHRHARDT, *The Apostolic Succession in the First Two Centuries of the Church*, London 1953; E. MOLLAND, *Le développement de l'idée de succession apostolique*, "Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses" 34 (1954), s. 1-29; K. HEUSSI, *Die römische Petrustradition in kritischer Sicht*, Tübingen 1955; S. GIET, *Le témoignage de Clément de Rome sur la venue à Rome de Saint Pierre*, "Recherches de Science Religieuse" 43 (1955), s. 123-36; TENŽE, *Le témoignage de Clément de Rome sur la cause des persécutions romaines*, tamże, s. 333-345; H. CHADWICK, *St. Peter and St. Paul in Rome*, "The Journal of Theological Studies" n. ser., 8 (1957), s. 30-52; J. COLSON, *Les fonctions ecclésiales aux deux premiers siècles*, Paris 1957, s. 175-211; A. JAVIERRE, *La primera Diadoché de la Patrística y los "Ellogismoi" de Clemente romano. Datos para el problema de la sucesión apostólica*, Torino 1958; A.W. ZIEGLER, *Neue Studien zum ersten Klemensbrief*, München 1958; E. PETERSON, *Frühchristentum, Judentum und Gnosis*, Roma 1959, s. 129-136; E. DINKLER, *Die Petrus-Rom-Frage. Ein Forschungsbericht*, "Theologische Rundschau" 25 (1959), s. 289-335; J. PONTHOT, *La signification religieuse du "Nom" chez Clément de Rome et dans la Didaché*, "Ephemerides Theologicae Lovanienses" 35 (1959), s. 339-361; O. ANDREN, *Rättfärdighet och Frid. En studie i det första Clemensbrevet*, Stockholm 1960; K. ALAND, *Der Tod des Petrus in Rom*, w: TENŽE, *Kirchengeschichtliche Entwürfe*, Gütersloh 1960, s. 35-104; J. COLSON, *Klemens von Rom*, Stuttgart 1962; W. ULLMANN, *The Significance of the Epistula Clementis in the Pseudo-Clementines*, "The Journal of Theological Studies" n. ser., 11 (1960), s. 295-317; C.M. NIELSEN, *Clement of Rome and Moralism*, "Church History" 31 (1962), s. 131-150; W.C. VAN UNNIK, *Le nombre des élus dans la première épître de Clément*, "Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses" 42 (1962), s. 237-246; L.W. BARNARD, *Clement of Rome and the Persecution of Domitian*, "New Testament Studies" 10 (1963-1964), s. 251-260; A. JAUBERT, *Les sources de la conception militaire de l'Église en I Clément 37*, "Vigiliae Christianae" 18 (1964), s. 74-84; TENŽE, *Thèmes lévitiqes dans la prima Clementis*, tamże, s. 193-203; O. KNOCH, *Eigenart und Bedeutung der Eschatologie im theologischen Aufriß des ersten Clemensbriefes*, Bonn 1964; H. RONDET, *Le péché originel dans la tradition de Clément de Rome à saint Irénée*, "Bulletin de Littérature Ecclésiastique" 17 (1966), s. 98-107; F. PASCHKE, *Die griechische hagiographische Texttradition zum Fest des Klemens von Rom*, w: F.L. CROSS (wyd.), *Studia Patristica* [= Texte und Untersuchungen, 92], VII, Berlin 1966, s. 83-89; P. STOCKMEYER, *Der Begriff παιδεία bei Klemens von Rom*, tamże, s. 401-408; K. BEYSLAG, *Clemens Romanus und*

wi autorytatywną ingerencję Kościoła Rzymskiego w wewnętrzne sprawy Kościoła w Koryncie, w którym prawowiernie ustanowieni prezbiterzy zostali złożeni z urzędu przez zbuntowanych, kłótliwych, bliżej nam nieznanymi młodych ludzi.

Poprzez nawoływanie do żalu, pokuty i pokornego opamiętania, św. Klemens pragnie przywrócić władzę niesłusznie złożonych z urzędu hierarchów miejscowego Kościoła, gdyż są oni, jak wszyscy inni święci hierarchowie, podwaliną wspólnoty kościelnej i gwarancją ładu i pokoju wszystkich wiernych, którzy ten Kościół tworzą.

der Frühkatholizismus. Untersuchungen zu I. Clemens 1-7, Tübingen 1966; D.F. WRIGHT, *Clement and the Roman Succession in Irenaeus*, "The Journal of Theological Studies" n. ser., 18 (1967), s. 144-154; C. RIGGI, *La liturgia della pace nella Prima Clementis*, "Salesianum" 33 (1971), s. 31-70, 205-261; G. BRUNNER, *Die theologische Mitte des ersten Klemensbriefes. Ein Beitrag zur Hermeneutik frühchristlicher Texte*, Frankfurt 1972; H.B. BUMPUS, *The Christological Awareness of Clement of Rome and its Sources*, Winchester 1972; G. DEUSSEN, *Weisen der Bischofswahl im I. Clemensbrief und in der Didache*, "Theologie und Glaube" 62 (1972), s. 125-135; D.A. HAGNER, *The Use of the Old and New Testament in Clement of Rome*, Leiden 1973; J. QUASTEN, *Patrologia*, I, Casale Monferrato 1975³, s. 46-64; CH. PIETRI, *Roma Christiana. Recherches sur l'Église de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade à Sixte III (311-440)*, I, Roma 1976, s. 470-471; PH. VIELHAUER, *Geschichte der urchristlichen Literatur. Einleitung in das Neue Testament, die Apocryphen und die Apostolischen Väter*, Berlin – New York 1978², s. 529-540, 537-544; J. FUELLENBACH, *Ecclesiastical Office and the Primacy of Rome. An Evaluation of Recent Theological Discussion of I Clement*, Washington 1980; B. BOWE, *A Church in Crisis: Ecclesiology and Paraenesis in Clement of Rome*, Philadelphia 1988; P. LAMPE, *Die stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten*, Tübingen 1989², s. 172-182; E. PERETTO, *Clemente romano ai Corinti. Sfida alla violenza*, "Vetera Christianorum" 26 (1989), s. 89-114; CH. PIETRI, *Régions ecclésiastiques et paroisses romaines, Actes du XIe Congrès International d'archéologie chrétienne (Lyon, 21-28 septembre 1986)*, II, Roma – Città del Vaticano 1989, s. 1044-1045; H.O. MEIER, *The Social Setting of the Ministry as Reflected in the Writings of Hermas, Clement and Ignatius*, Waterloo (Ontario) 1991; F. GUIDOBALDI, *San Clemente*, Roma 1992; PH. HENNE, *La christologie chez Clément de Rome et dans le Pasteur d'Hermas*, Fribourg 1992; A. LINDEMANN, *Die Clemensbriefe*, Tübingen 1992; F. GUIDOBALDI, *S. Clemens*, w: *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, I, Roma 1993, s. 278-279; TENŽE, *Domus: Clemens*, tamże, II, Roma 1995, s. 84-5; O.B. KNOCK, *Im Namen des Petrus und Paulus. Der Brief des Clemens Romanus und die Eigenart des römischen Christentums* [= Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, 27, 1], Berlin – New York 1993, s. 3-54; A.W. ZIEGLER – G. BRUNNER, *Die Frage nach einer politischen Absicht des Ersten Klemensbriefes*, tamże, s. 55-76; E. NORELLI, w: CL. MORESCHINI – E. NORELLI, *Storia della letteratura cristiana antica greca e latina*, I, Brescia 1995, s. 161-166; H.E. LONA, *Der erste Clemensbrief*, Göttingen 1998; J. Hofmann, *Unser heiliger Vater Klemens. Ein römischer Bischof im Kalender der griechischen Kirche*, Trier 1992; J. SCHMITT, *Der heilige Märtyrerbischof Clemens von Rom. Leben, Martyrium und Werk*, "Theologisches" 46 (2016), z. 1-2, s. 71-84.

Pod imieniem św. Klemensa Rzymskiego została także przekazana pewna homilia (zwana też niekiedy drugim Listem św. Klemensa; *II Clementis*), która jednak w rzeczywistości nie została przez niego ułożona. Należy ją przypisać nieznanemu nam autorowi pochodzącemu z obszarów syryjskich. Dzieło to pochodzi mniej więcej ze 150 roku, a więc jest najstarszą homilią chrześcijańską, która dotarła do naszych czasów.

2. *Didaché* (Διδαχή)²

Dzięki anonimowemu dziełu noszącemu tytuł *Didaché* (Διδαχή = nauczanie), odnalezionemu nieco ponad wiek temu przez prawosławnego metropolitę Filoteusza Bryenniosa w jednym z kodeksów greckich z Konstantynopola (dziś znajduje się on w bibliotece prawosławnego Patriarchatu Greckiego w Jerozolimie), posiadamy wiele cennych wiadomości liturgiczno-prawnych i moralnych z najstarszego okresu rodzącego się Kościoła. Badacze bowiem datują *Didaché* już na połowę I wieku, czyniąc z niej w ten sposób tekst starszy nawet od samych Ewangelii synoptycznych!

Ten cenny podręcznik, zawierający praktyczne pouczenia skierowane do ówczesnych chrześcijan, rozpoczyna się «katechezą dwóch dróg», omawiającą wady i grzechy, które wiodą ku śmierci duszy i potępieniu, oraz przykazania Boże, których przestrzeganie prowadzi do wiecznego życia.

² Odnośnie do wydań tego dzieła, zobacz: A. TUILIER – W. RORDORF (wyd.), *La Doctrine des douze apôtres* [= Sources Chrétiennes, 248], Paris 1978, 1998²; G. SCHÖLLGEN (wyd.), *Didache / Zwölf-Apostel-Lehre* [= Fontes Christiani, 1], Freiburg im Breisgau 1991; A. MILAVEC (wyd.), *The Didache: Text, Translation, Analysis, and Commentary*, Collegeville, MN, 2003. Na temat *Didaché* por. np.: A. JÜLICHER, *Didache*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, V,1, Stuttgart 1903, kol. 392-394; R. GRANT (wyd.), *Barnabas and the Didache* [= The Apostolic Fathers, 3], New York 1965; A. TUILIER, *Didache*, w: *Theologische Realenzyklopädie* 8 (1981), kol. 731-736; K. NIEDERWIMMER, *Die Didache*, Göttingen 1993; A. TUILIER, *La Didachè et le problème synoptique*, w: C.N. JEFFORD (wyd.), *The Didache in Context: Essays on its Text, History, and Transmission*, Leiden 1995, s. 110-130; F.R. PROSTMEIER, *Unterscheidendes Handeln. Fasten und Taufen gemäß Did 7,4 und 8,1*, w: J.B. BAUER (wyd.), *ΦΙΛΟΦΡΟΝΗΣΙΣ. Grazer Theologische Studien*, XIX, Graz 1995, s. 55-75; G. VISONÀ, *Didachè. Insegnamento degli Apostoli* [= Letture cristiane del primo millennio, 30], Milano 2000; TH. O'LOUGHLIN, *The Didache: A Window on the Earliest Christians*, London 2010. Odnośnie do tłumaczeń i opracowań polskich dotyczących *Didaché*, por. M. STAROWIEYSKI – J.M. SZYMUSIAK – W. STAWISZYŃSKI (wyd.), *Nowy słownik wczesno chrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 2018, s. 271. Dalej będziemy skracali tytuł tego słownika: NSWP.

Didaché przedstawia następnie i krótko omawia obrzędy chrzcielne oraz modlitwy eucharystyczne. W końcowej zaś części przechodzi do praktycznych rad dotyczących traktowania wędrownych katechetów i proroków. Dzieło to więc może zostać zdefiniowane jako swoistego rodzaju zarys najstarszego podręcznika prawa kanonicznego, liturgii i moralności chrześcijańskiej.

3. List pseudo Barnaby³

Tak zwana *Epistula Barnabae* (Βαρνάβα Ἐπιστολή; List Barnaby) – anonimowe pismo z końca I i początku II wieku – pochodzi z kręgu syryjskiego i jest poświęcone polemice z Żydami. W „Liście”, który jest w rzeczywistości długą homilią dotyczącą wykorzystania Starego Testamentu przez chrześcijan, anonimowy autor zarzuca Żydom niewłaściwe rozumienie starotestamentalnych prorocत्व dotyczących Mesjasza, którym jest Jezus Chrystus.

³ Na temat tego dzieła por. np.: K. WENGST, *Tradition und Theologie des Barnabasbriefes* [= Arbeiten zur Kirchengeschichte, 42], Berlin 1971; TENŽE, *Barnabasbrief*, w: *Theologische Realenzyklopädie* 5 (1980), s. 238-241; F.R. PROSTMEIER, *Antijüdische Polemik im Rahmen christlicher Hermeneutik. Zum Streit über christliche Identität in der Alten Kirche*, „Zeitschrift für Antikes Christentum” 6 (2002), s. 38-58; J.N. RHODES, *The Epistle of Barnabas and the Deuteronomic Tradition. Polemics, Paraenesis, and the Legacy of the Golden-Calf Incident*, Tübingen 2004; F.R. PROSTMEIER, *The Epistle of Barnabas*, w: W. PRATSCHER (wyd.), *The Apostolic Fathers. An Introduction*, Waco (TX) 2010, s. 27-45. Odnośnie do wydań, tłumaczeń polskich i innych opracowań, por. NSWP 183-184.

4. *Pasterz Hermasa*⁴

Pasterz, napisany po grecku w Rzymie przez niejakiego Hermasa (Ἑρμᾶς), dostarcza nam cennych wiadomości na temat trudności, z jakimi borykała się w Wiecznym Mieście chrześcijańska wspólnota wiernych w pierwszej połowie II wieku.

W wyuzdanej i grzesznej stolicy Cesarstwa Rzymskiego chrześcijanie nie zawsze stawali na wysokości zadania, odpowiadając właściwie Panu na łaskę powołania do świętości. Niestety, także po otrzymaniu odpuszczenia grzechów poprzez sakrament chrztu świętego, niektórzy z nich popełniali ciężkie grzechy (apostazja, zabójstwo, cudzołóstwo). Rygorystyczni chrześcijanie uważali, iż tego rodzaju grzesznicy sami na zawsze wykluczali się z Kościoła, narażając się na potępienie. Hermas jednak, powołując się na prywatne objawienie, które mu przedstawił tajemniczy “Pasterz” – anioł pokuty, uważał, że ci, którzy po otrzymaniu chrztu ciężko zgrzeszyli, mają możliwość jeszcze jeden jedyny raz odkutować w Kościele za winy.

⁴ Gr.: Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, łac.: *Pastor Hermae*. Na temat tego dzieła por. np.: C. SCHMIDT – W. SCHUBART, *II. Der Hirt des Hermas* [= *Altchristliche Texte*, 6, Berliner Klassikertexte, herausgegeben von der Generalverwaltung der Kgl. Museen zu Berlin], Berlin 1910, s. 13-21; H. LIETZMANN, *Hermas 4*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, VIII, 1, Stuttgart 1912, kol. 722-725; R. STAATS, *Hermas*, w: *Theologische Realencyclopädie* 15 (1986), s. 100-108; M. LEUTZSCH, *Die Wahrnehmung sozialer Wirklichkeit im “Hirten des Hermas”*, Göttingen 1990 (1997²); F.W. BAUTZ, *Hermas*, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, II, Hamm 1990, kol. 759; K. ALAND – H.U. ROSENBAUM, *Griechische christliche Papyri*, II/1: *Kirchenväter-Papyri, Beschreibungen* [= *Patristische Texte und Studien*, 42], Berlin – New York 1995, s. 237-264; M. LEUTZSCH, *Hirt des Hermas*, w: U.H.J. KÖRTNER – M. LEUTZSCH, *Schriften des Urchristentums III: Papiasfragmente. Hirt des Hermas*, Darmstadt 1998 (2004²), s. 107-497; A. CARLINI, *Gli studi critici sul Pastore dopo la pubblicazione di PBod 38 e la presenza delle Visioni di Erma nei testi poetici del Codex Visionum*, w: A. HURST – J. RUDHARDT (wyd.), *Le Codex des Visions* [= *Recherches et rencontres*, 18], Genève 2002, s. 123-138; CH. TORNAU – P. CECCONI (wyd.), *The Shepherd of Hermas in Latin. Critical Edition of the Oldest Translation Vulgata*, Berlin – Boston 2014. Odnośnie do wydań, tłumaczeń polskich i innych opracowań, por. NSWP 430-431.

5. Św. Ignacy Antiocheński⁵

Św. Ignacy (Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας; *Ignatius Antiochenus*), biskup Antiochii w Syrii, w pierwszych latach II wieku, jako więzień i skazaniec, odbył podróż z Syrii do Rzymu, by tu na oczach gawiedzi zostać pożartym przez dzikie zwierzęta. Podczas tej podróży wyszli mu na spotkanie przyjaciele. Do tych jednak, z którymi nie było mu dane się spotkać, wysłał siedem sławnych listów, które dotrwały do naszych czasów.

W listach tych św. Ignacy omawia trzy podstawowe tematy: 1) przeciwstawiając się tym, którzy sięją niezgodę, podkreśla zasadniczą rolę biskupa w Kościele – znak jedności lokalnego Kościoła; 2) przeciwstawiając się tym, którzy sięją wątpliwości co do rzeczywistego Wcielenia się Bożego Słowa w ludzkie ciało (mamy tu pierwsze przejawy heretyckiej nauki, która będzie znana jako «doketyzm» [gr. δοκεῖν = wydawać się]), z siłą naucza, iż Pan, wcielając się, przyjął prawdziwe ciało i rzeczywiście cierpiał w nim męki na krzyżu, gdyż w przeciwnym razie nie mógłby nas prawdziwie odkupić; 3) przeciwstawiając się tym, którzy usiłowałiby uchronić go przed męczeńską śmiercią, prosi chrześcijan Rzymu, by niczego nie czynili w celu wybawienia go od niej, gdyż tylko poprzez świadectwo krwi przelanej dla Pana, pożarty przez dzikie bestie, stanie się prawdziwym «uczniem» Chrystusa i «Bożą pszenicą» przyczyniającą się do wzrostu Kościoła.

⁵ Co do św. Ignacego i jego dzieł, por. np.: W. BAUER, *Die Briefe des Ignatius von Antiochia und der Polykarpbrief* [= Handbuch zum Neuen Testament Erg.-Bd: Die Apostolischen Väter, 2], Tübingen 1920; H. PAULSEN, *Studien zur Theologie des Ignatius von Antiochien*, Göttingen 1978; TENŽE, *Die Briefe des Ignatius von Antiochia und der Brief des Polykarp von Smyrna* [= Handbuch zum Neuen Testament 18; Die Apostolischen Väter, 2], Tübingen 1985; W.R. SCHOEDEL – H. KÖSTER (wyd.), *Ignatius of Antioch. A commentary on the letters of Ignatius of Antioch*, Philadelphia 1985; N. COLMAR, *Ignatius von Antiochien*, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, II, Hamm 1990, kol. 1251-1255; TH. LECHNER, *Ignatius adversus Valentinianos? Chronologische und theologiegesehichtliche Studien zu den Briefen des Ignatius von Antiochien* [= Supplements to Vigiliae Christianae, 47], Leiden – Boston – Köln 1999; A. BRENT, *Ignatius of Antioch: a martyr bishop and the origin of episcopacy*, London 2007; H. LÖHR, *Die Briefe des Ignatius von Antiochien*, w: W. PRATSCHER (wyd.), *Die Apostolischen Väter. Eine Einleitung*, Göttingen 2009, s. 104-129. Odnosnie do wydań, tłumaczeń polskich i innych opracowań dzieł św. Ignacego, por. NSWP 472-475.

6. Zakończenie

Pisma Ojców Apostolskich omawiają zagadnienia związane z wewnętrzną organizacją wspólnot chrześcijańskich owego czasu. Zajmują się bowiem sprawami dotyczącymi przepisów liturgicznych, władzy kościelnej hierarchii, zasadami postępowania moralnego chrześcijan, prawowiernością nauki wiary. Autorytatywny ton tych pism, często anonimowych bądź podpisywanych pseudonimem, wskazuje na to, że ich autorami były osoby stojące na czele wspólnot kościelnych. Z tego też względu pisma Ojców Apostolskich cieszyły się w Kościele starożytnym tak wielkim poważaniem, iż uznawano je niekiedy za natchnione.

Wraz z listami Barnaby i św. Ignacego Antiocheńskiego pojawił się w nauczaniu chrześcijańskim wymiar polemiczny. Barnaba stawia bowiem czoło niechętnym chrześcijaństwu Żydom, a Ignacy – poganom. Walka z początkami herezji przyczyni się wreszcie do wypracowania właściwej myśli teologicznej, coraz doskonalszej i coraz lepiej wyrażającej niezbadaną głębię objawionych przez Boga prawd wiary.

Rozdział II

Apologeci

1. Kim są?

Apologeci biorą nazwę od greckiego słowa ἀπολογία (= obrona). W swych pismach starają się bowiem obronić wiarę chrześcijańską przede wszystkim przed zarzutami pogan, ale także i Żydów. Apologeci byli z zasady wykształconymi poganami, filozofami, którzy nawrócili się na chrześcijaństwo, broniąc go i starając się usprawiedliwić samych siebie, swój wybór wiary (częstokroć przed swymi pogańskimi kolegami i przyjaciółmi). Robiąc to, starali się przedstawić odpowiednie, filozoficzne racje ich życiowej decyzji.

Ponieważ zwracali się z reguły do wykształconych pogan, ich argumentacja była filozoficzna, a nie teologiczna, czy biblijna.

2. Zarzuty pogan przeciwko chrześcijanom

Fanatyczni, prości poganie rozpowszechniali przeciwko wyznawcom Chrystusa liczne kalumnie. Ukazywali ich jako ludożerców karmiących się mięsem dziecka obtoczonym mąką, czy też jako niemoralnych, a nawet kazirodców, a to z powodu chrześcijańskiego prawa miłości między braćmi i siostrami, czy też wreszcie jako ateistów, którzy nie czczą ich bogów. Do tego wszystkiego dołączały się także zarzuty apolityczności, czy wrogości względem państwa.

3. Polemika przeciwko poganom

Bardziej niebezpieczne od kalumnii prostego ludu były dla chrześcijaństwa zarzuty stawiane przez filozofów i uczonych. Tak też, filozof Celsus (Κέλσος) przedstawił około 178 roku, w swojej *Mowie prawdziwej* (Ἀληθῆς λόγος), zarzuty skierowane przeciwko chrześcijanom, które około roku 270 będzie kontynuował filozof Porfiriusz, a następnie cesarz Julian Odstępca (361-363). Apologeci starali się nie tylko odeprzeć zarzuty, ale także ukazać chrześcijaństwo takim, jakim ono jest naprawdę. W ten sposób zarzuty te przyczyniły się do powstania bardzo bogatej literatury apologetycznej, której początki sięgają II wieku.

4. Św. Justyn⁶

Największym apologetą był chrześcijański filozof i męczennik św. Justyn (Ἰουστῖνος ὁ Μάρτυρ, łac.: *Iustinus philosophus*). Urodził się on w Sychem (*Flavia Neapolis*; dzisiejszy Naplusz) w Palestynie. Większą część życia spędził na poszukiwaniu prawdy, prawdziwej filozofii, poznając różne ówczesne prądy filozoficzne. Prawdę odnalazł wreszcie w chrześcijaństwie, które przedstawił mu tajemniczy starzec, ukazując je jako jedyną filozofię mogącą zbawić człowieka.

Justyn otworzył w Rzymie szkołę filozofii przeznaczoną dla osób pragnących pogłębić znajomość chrześcijaństwa – jedynej i prawdziwej filozofii. Około roku 155 wysłał cesarzowi Antoninusowi Piusowi swą *Apologię*, w której przedstawił nową religię chrześcijańską przy pomocy pojęć filozoficznych. W dziele tym znajdujemy także wiadomości dotyczące życia najstarszych wspólnot chrześcijańskich, szczególnie ich liturgii

⁶ Na temat św. Justyna por. np.: A.W.F. BLUNT, *The Apologies of Justin Martyr*, Cambridge 1911; C.C. MARTINDALE, *Justin Martyr*, London 1921; L.W. BARNARD, *The Old Testament and Judaism in the Writings of Justin Martyr*, "Vetus Testamentum" 14 (1964), s. 395-406; H. CHADWICK, *Justin Martyr's Defence of Christianity*, "Bulletin of the John Ryland's Library" 47 (1965), s. 275-297; W.A. SHOTWELL, *The Biblical Exegesis of Justin Martyr*, London 1965; L.W. BARNARD, *Justin Martyr, His Life and Thought*, Cambridge 1967; A.J. BELLINZONI, *The Sayings of Jesus in the Writings of Justin Martyr*, Leiden 1967; E.F.F. BISHOP, *Some Reflections on Justin Martyr and the Nativity Narratives [Luke 2]*, "The Evangelical Quarterly" 39 (1967), s. 30-39; A. BAKER, *Justin's Agraphon in the Dialogue with Trypho*, "Journal of Biblical Literature" 87 (1968), s. 277-287; L.W. BARNARD, *Justin Martyr in Recent Study*, "Scottish Journal of Theology" 22/2 (1969), s. 152-164; TENŹE, *The Logos Theology of St. Justin Martyr*, "Downside Review" 89 (1971), s. 132-141; CH.H. COSGROVE, *Justin Martyr and the Emerging Christian Canon: Observations on the Purpose and Destination of the Dialogue with Trypho*, "Vigiliae Christianae" 36 (1982), s. 209-232; G. BISBEE, *The Acts of Justin Martyr: A Form-Critical Study*, "Second Century" 3 (1983), s. 129-157; A.J. DROGE, *Justin Martyr and the Restoration of Philosophy*, "Church History" 56 (1987), s. 303-319; J. QUASTEN, *Patrologia*, I, Casale Monferrato 1987, s. 175-194; O. SKARSAUNE, *The Proof From Prophecy: A Study in Justin Martyr's Proof Text Tradition*, Leiden 1987; M.J. EDWARDS, *On the Platonic Schooling of Justin Martyr*, "Journal of Theological Studies" 42 (1991), s. 17-34; A. BUZZARD, *Justin Martyr on Dying Souls Going to Heaven*, "Resurrection" 97 (1994), s. 21-22; D. JEFFREY BINGHAM, *Justin and Isaiah 53*, "Vigiliae Christianae" 54 (2000), s. 248-261; D. BOYARIN, *Justin Martyr Invents Judaism*, "Church History" 70 (2001), s. 427-461; D. ROKEAH, *Justin Martyr and the Jews*, Leiden 2002; P. WIDDICOMBE, *The Wounds and the Ascended Body: The Marks of Crucifixion in the Glorified Christ from Justin Martyr to John Calvin*, "Laval Théologique et Philosophique" 59 (2003), s. 137-154. Odnośnie do wydań, tłumaczeń polskich i innych opracowań dzieł św. Justyna, por. NSWP 566-570.

i początków polemiki z herezją gnostycką. Justyn docenia także wzniosłe wartości pogańskiej kultury grecko-rzymskiej. Według niego, najwybitniejsi jej przedstawiciele – tacy jak Sokrates czy Platon – odnaleźli przynajmniej okruchy prawdy, «nasiona» Słowa Bożego. W *Apologii* św. Justyn stara się ukazać więź pomiędzy starożytną kulturą i chrześcijaństwem. Ośmiela się także czynić konkretne propozycje: przedstawia cesarzowi Antoninusowi Piusowi (*Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius*)⁷ wyznawców Chrystusa jako tych, którzy mogą się stać najbardziej zaufanymi zwolennikami władzy, jako że ich moralność stanowi duchowe spoiwo, którego poganie potrzebują.

Natomiast w *Dialogu z Żydem Tryfonem* (*Dialogus con Tryphone Iudaeo*) św. Justyn wyjaśnia teksty mesjańskie Starego Testamentu w kluczu chrześcijańskim, przedstawiając Jezusa Chrystusa jako zapowiadanego Mesjasza.

Justyn poniósł śmierć męczeńską w 167 roku w Rzymie, oskarżony z zazdrości przez pogańskiego filozofa Krescensa (*Crescens*).

5. Tacjan⁸

Zupełnie inny ton ma *Mowa do Greków* (Ἐπιστολή πρὸς Ἕλληνας) Tacjana (Τατιανός; *Tatianus*) – jednego z uczniów św. Justyna w Rzymie. Piszący po grecku Tacjan pochodził z Syrii, z której zaczerpnął głęboką po-

⁷ Por. CH. MICHELS, *Antoninus Pius und die Rollenbilder des römischen Princeps. Herrscherliches Handeln und seine Repräsentation in der Hohen Kaiserzeit*, Berlin – Boston 2018.

⁸ Na temat Tacjana por. np.: H.A. DANIEL, *Tatianus der Apologet. Ein Beitrag zur Dogmengeschichte*, Halle (Saale) 1837; TH. ZAHN, *Forschungen zur Geschichte des neutestamentlichen Kanons und der altkirchlichen Literatur. Teil 1. Tatian's Diatessaron*, Erlangen 1881; O. BARDENHEWER, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, I, Freiburg im Br. 1902, s. 242-262; M.-É. BOISMARD, *Le Diatessaron: de Tattien à Justin*, Gabalda 1992; K.-G. WESSELING, *Tatian der Syrer*, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, XI, Herzberg 1996, kol. 552-571; E.J. HUNT, *Christianity in the Second Century: The Case of Tatian*, New York 2003; L. MISIARCZYK (przekład, wstęp i przypisy) – J. NAUMOWICZ (oprac.), *Pierwsi apologetyci greccy. Kwadratus, Arystydes z Aten, Aryston z Pelli, Justyn Męczennik, Tacjan Syryjczyk, Micjades, Apolinary z Hierapolis, Teofil z Antiochii, Hermiasz [= Biblioteka Ojców Kościoła, 24]*, Kraków 2004; W.L. PETERSEN, “Tatian the Assyrian”, w: A. MARJANEN – P. LUOMANEN (wyd.), *A Companion to Second-Century Christian “Heretics”*, Leiden 2005, s. 125-158; U. MELL, *Christliche Hauskirche und Neues Testament. Die Ikonologie des Baptisteriums von Dura Europos und das Diatessaron Tatians*, Göttingen 2010. Odnośnie do wydań, tłumaczeń polskich i innych opracowań dzieł Tacjana, por. NSWP 909-910.

gardę kultury Greków – okupantów Syrii. Z tego powodu język jego apolo-gii jest napastliwy i podkreśla tylko negatywne strony filozofii pogańskiej. Według Tacjana bowiem kultura pogańska zeszpeciła początkową doskona-łość rodzaju ludzkiego, którą teraz chrześcijaństwo odnawia.

Rygoryzm Tacjana jawi się także na polu etyki seksualnej. Po śmierci bowiem św. Justyna (167 r.) Tacjan stanie się zwolennikiem enkratyzmu (od greckiego słowa ἐγκράτεια = powściągliwość), uważając, że małżeń-stwo i prokreacja są sprawą diabła.

Po powrocie do Syrii Tacjan ułożył jeszcze *Diatessaron* (od greckiego διὰ τεσσάρων – „przez cztery [Ewangelie]”). Jest to tzw. harmonia ewangeliczna (*harmonia evangelica*) – zestawienie czterech Ewangelii w jedną całość, utkaną z wszystkich tekstów „Dobrej Nowiny”. Zachował się tylko niewielki fragment oryginalnego tekstu greckiego. Posiadamy jed-nak jego przekłady na język łaciński, arabski i ormiański. Dzieło opuszcza obie ewangeliczne genealogie Jezusa. Św. Józef nie jest nazywany mężem Maryi. Ponadto *Diatessaron* pełen jest poprawek Ewangelii, które są od-biciem błędnej nauki enkratyków. Dla przykładu: św. Jan Chrzciciel nie je nigdy mięsa, nie mówi się o małżeństwie św. Józefa z Maryją, opuszcza się wzmiankę o podpiciu się biesiadników podczas godów w Kanie Galilejskiej (por. J 2, 10), a stwierdzenie „opuści człowiek swego ojca i swoją matkę i złączy się ze swoją żoną” (Mt 19, 5) wypowiada nie Pan Bóg, lecz Adam.

6. Niektórzy inni apoloeci II wieku

Tacjan był wyjątkiem wśród apologetów greckich II wieku, którzy doceniali wzniosłe wartości kultury pogańskiej, starając się wskazać także drogi zmierzające do współpracy i współistnienia chrześcijan z Cesarstwem Rzymskim. W tym kierunku idą tacy autorzy, jak Arystydes z Aten (lub *Marcianus*; Ἀριστείδης Μαρκιανός)⁹, Atenagoras Ateński (Ἀθηναγόρας ὁ

⁹ Wydanie jego “Apologii”: ARISTIDE, *Apologie*, tłum. i oprac. B. POUDERON – M.-J. PIERRE – B. OUTTIER – M. GUIORGADZÉ [= Sources Chrétiennes, 470], Paris 2003. Co się tyczy publikacji na temat Arystydesa, por. np.: J.R. HARRIS, *The Apology of Aristides on Behalf of the Christians*, Cambridge 1891; H.J.M. MILNE, *A New Fragment of the Apology of Aristides*, “Journal of Theological Studies” 25 (1923), s. 73-77; R.L. WOLFE, <https://www.jstor.org/discover/10.2307/1508250> “The Harvard Theological Review” 30 (1937), s. 233-247; G.C. O’CEALLAIGH, *Marcianus Aristides on the Worship of God*, “Harvard Theological Review” 51 (1958), s. 227-254; B. POUDERON, *La structure de l’Apologie d’Aristide et son chapitre sur les juifs*, “Judaïsme ancien-Ancient Judaism” 3

Ἀθηναῖος)¹⁰, czy Teofil Antiocheński (Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχεύς)¹¹. Ten ostatni w swej apologii *Do Autolika (Ad Autolyicum)* przedstawia chrześcijaństwo jako nawet wcześniejsze od kultury pogańskiej. Natomiast Atenagoras z Aten w *Prośbie za chrześcijanami (Legatio pro Christianis)*, skierowanej do Marka Aureliusza, nie waha się nazwać «monoteistami» wielkich poetów i filozofów greckich, takich jak Eurypides czy Platon.

(2015), s. 253-282. Odnośnie do wydań, tłumaczeń polskich i innych opracowań dzieła Arystydesa, por. NSWP 115-116.

¹⁰ Na temat Atenagorasa por. np.: F.W. BAUTZ, *Athenagoras von Athen, Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, I, 1, Hamm 1975 (1990²), kol. 265; J. PÉPIN, *Athénagore d'Athènes*, w: R. Goulet (wyd.), *Dictionnaire des philosophes antiques*, I, Paris 1989, s. 640-642; B. POUADERON, *D'Athènes à Alexandrie. Études sur Athénagore et les origines de la philosophie chrétienne*, Louvain – Québec 1997; D. RANKIN, *Athenagoras, philosopher and theologian*, Farnham 2009. Odnośnie do wydań, tłumaczeń polskich i innych opracowań dzieł Atenagorasa, por. NSWP 126.

¹¹ Jeśli chodzi o wydania oryginału greckiego dzieła św. Teofila, zobacz: G. BARDY (WYD.) – J. SENDER (tł. francuskie), *Trois livres à Autolycus* [= Sources chrétiennes, 20], Paris 1948; R.M. GRANT (wyd.), *Ad Autolyicum* [= Oxford early Christian Texts], Oxford 1970 (oryginał grecki i tłumaczenie angielskie); Miroslav Marcovich (wyd.), *Theophili Antiocheni Ad Autolyicum* [= Patristische Texte und Studien, 43], Berlin – New York 1995; José Pablo Martín (wyd.), *A Autólico* [= Fuentes patristicas 16], Madrid 2004 (oryginał grecki i tłumaczenie hiszpańskie). Na temat św. Teofila i jego dzieła, por. np.: F.R. PROSTMEIER, *Φιλανθρωπία als theologisches Attribut*, w: K. BOPP – L. BILY – N. WOLFF (wyd.), *Ein Gott für die Menschen (FS Otto Wahl zum 70. Geburtstag)*, München 2002, s. 143-154; F.R. PROSTMEIER, „Zeig mir deinen Gott!” *Einführung in das Christentum für Eliten*, w: F.R. PROSTMEIER (wyd.), *Frühchristentum und Kultur. Kommentar zu frühchristlichen Apologeten*, Freiburg 2007, s. 155-182; TENŽE, *Δόξα bei Theophilos von Antiochien*, w: R. Kampling (wyd.), *Herrlichkeit. Zur Deutung einer theologischen Kategorie*, Paderborn 2008, s. 125-156; F.R. PROSTMEIER, *Der Logos im Paradies. Theophilos von Antiochia und der Diskurs über eine zutreffende theologische Sprache*, w: F.R. PROSTMEIER – H.E. LONA (wyd.), *Logos der Vernunft – Logos des Glaubens* [= Millennium Studies in the Culture and History of the first Millennium C.E.], Berlin – New York 2010, s. 207-228; F.R. PROSTMEIER, *Gen 1-3-3 in Theophilos von Antiochia “An Autolykos”. Beobachtungen zu Text und Textgeschichte der Septuagintagenesis*, w: J. DE VRIES – M. KARRER (wyd.), *Textgeschichte und Schriftrezeption im frühen Christentum / Textual History and the Reception of Scripture in Early Christianity*, Missoula (Mont) 2013, s. 359-393; F.R. PROSTMEIER, „Was will wohl dieser Schwätzer sagen?” – *Bildung und religiöses Wissen im 2. Jahrhundert n. Chr.*, w: P. GEMEINHARD – S. GÜNTHER (wyd.), *Von Rom nach Bagdad: Bildung und Religion in der späteren Antike bis zum klassischen Islam*, Tübingen 2014, s. 127-162; F.R. PROSTMEIER, *Die Jesusüberlieferung bei Theophilos von Antiochia “An Autolykos”*, w: M. LANG (wyd.), *Ein neues Geschlecht. Entwicklung des frühchristlichen Selbstbewusstseins (Festschrift für Wilhelm Pratscher zum 65. Geburtstag)*, Göttingen 2014, s. 179-214. Odnośnie do wydań, tłumaczeń polskich i innych opracowań dzieł św. Teofila, por. NSWP 935-936.

7. Meliton z Sardes

Autorem, który najbardziej podkreśla konieczność współpracy chrześcijan z Cesarstwem, jest Meliton (Μελίτων Σάρδεων; *Melito*)¹², biskup Sardes w Azji Mniejszej. Z jego *Apologii*, skierowanej około 170 roku do cesarza Marka Aureliusza, pozostały tylko urywki, które znajdują się głównie w *Historii kościelnej* Euzebiusza z Cezarei¹³.

Meliton jest pierwszym znanym nam apologetą, który – idąc po linii zapoczątkowanej przez św. Justyna – wskazał na obojętne korzyści, jakie płynęłyby ze współpracy Cesarstwa z Kościołem. Cesarstwo bowiem i chrześcijaństwo narodziły się w tym samym czasie, gdyż Chrystus przyszedł na świat za cesarza Augusta – założyciela Cesarstwa, i rosą jak bliźniacy, dobro zaś jednego przynosi też korzyść drugiemu. Tylko więc źli cesarze (jak Neron czy Domicjan) ośmielili się prześladować prawdziwą religię.

Tego rodzaju idee rozwiną się bardziej w przyszłości i – począwszy od IV wieku – będą stanowiły podstawę do wypracowania tzw. «teologii politycznej», według której Cesarstwo Rzymskie będzie uważane za gwaranta rozwoju wyznawców Chrystusa.

Spośród licznych dzieł Melitona, które prawie wszystkie zaginęły, zachowało się jedyne (odnalezione około siedemdziesięciu lat temu) – *Homilia paschalna* wygłoszona podczas wigilii paschalnej tzw. kwartodecymanów¹⁴, to znaczy: chrześcijan tradycji syryjsko-palestyńskiej, którzy obchodzili Wielkanoc nocą z 14 na 15 żydowskiego miesiąca Nisan. Jest to najstarsza homilia wielkanocna, jaką znamy. Dokonuje ona egzegezy Wj 12, by wykazać, iż Chrystus pokonał śmierć i szatana jako nowy, prawdziwy Mojżesz, który prowadzi wierzących, oczyszczając ich w wodach chrztu i uwalniając od grzechu i śmierci. Pascha Chrystusa staje się paschą naszego zbawienia.

¹² Odnośnie do św. Melitona, por. NSWP 700-701.

¹³ Por. EUSEBIUS CAESARIENSIS, *Historia ecclesiastica* 4, 26, 1-14.

¹⁴ Por. B. LOHSE, *Das Passafest der Quartadecimaner* [= Beiträge zur Förderung christlicher Theologie, 54], Gütersloh 1953; E. STANULA, *Kwartodecymanie*, w: C.V. MANZANARES (wyd.), *Pisarze wczesno-chrześcijańscy I-VII w.*, Warszawa 2001, s. 121.

8. *List do Diogneta*

To anonimowe dzieło (Ἐπιστολή πρὸς Διόγνητον¹⁵) zostało nazwane «perłą starożytności chrześcijańskiej». Powstało ono w drugiej połowie II wieku i skierowane jest do bliżej nam nieznanego Diogneta. Jego autor, po ukazaniu pogańskiego bałwochwalstwa i żydowskiego rytualizmu, wyjaśnia naturę chrześcijaństwa. Chrześcijanie są według niego zwykłymi ludźmi, jeśli chodzi o zwyczaje, ubiór, pożywienie itp. Wyróżnia ich jednak od pozostałej części ludzkości szczególne zadanie, jakie mają do spełnienia w świecie: są dla świata tym, czym jest dusza dla ciała – przewodniczką i zasadą istnienia. Chrześcijanie są «duszą świata».

9. Zakończenie

Apologeci to nie tylko pisarze kościelni tutaj wymienieni. Apologetami są bowiem także wszyscy Ojcowie Kościoła, którzy pisali dzieła broniące religii chrześcijańskiej.

Kontrowersystami, a nie apologetami, nazywają się natomiast ci Ojcowie Kościoła, którzy zwalczali błędne nauki heretyków.

Rozdział III

Działalność skierowana przeciw gnostykom i obrona Tradycji apostoelskiej

1. Gnoza¹⁶

Gnostycyzm (od γνῶσις = poznanie, wiedza) był filozoficznym prądem duchowym bardzo rozpowszechnionym w basenie Morza Śródziemnego w wiekach II i III. Nie jest łatwo przedstawić cechy charakterystycz-

¹⁵ Por. NSWP 273-274. Przekład polski: A. ŚWIDERKÓWNA (przekład) – M. STAROWIEYSKI (opracowanie), *Do Diogneta*, w: *Pierwsi świadkowie. Pisma Ojców Apostoelskich* [= Biblioteka Ojców Kościoła, 10], Kraków 1998.

¹⁶ Por. NSWP 388-389.

ne gnostycyzmu. Dzisiaj znamy go lepiej dzięki odnalezieniu po II wojnie światowej w miejscowości Nag-Hammadi¹⁷ (Górny Egipt) biblioteki gnostyckiej w języku koptyjskim.

Gnostycy uważali tajemne, objawione poznanie za cel ich religijności. Przedmiotem tego poznania był świat duchowy. Według nich dusza, posiadająca pierwiastek boski, z powodu jakiegoś tajemnego przewinienia, które się dokonało w czasie poprzedzającym historię, została zamknięta w grzesznym i złym ciele, w materii – dziele złego ducha. Tajemna wiedza – gnoza – miała umożliwić uwolnienie duszy z więzienia materii, czyli dać jej zbawienie.

2. Niektóre nauki gnostyków

Według gnostyków istnieją trzy kategorie ludzi. Do pierwszej należą tzw. duchowi (πνευματικοί). Posiadają oni boskiego ducha, a więc gnozę, poznanie tajemnic, które nie są dostępne zwykłym chrześcijanom; przeznaczeni są oni z góry do osiągnięcia zbawienia. Drugą kategorię stanowią ludzie materialni, których przeznaczeniem jest potępienie. Trzecia wreszcie grupa – znajdująca się pomiędzy tymi dwiema – to tzw. psychicy (ψυχικοί), obdarzeni rozumną duszą. Mają oni możliwość wyboru pomiędzy dobrem a złem, pomiędzy zbawieniem a potępieniem.

Odkupiciel przyszedł nie tyle, by zbawić ludzkość, ile raczej po to, by objawić wybrańcom zbawczą gnozę, która budzi z uśpienia ich pogrążone w materii sumienia. Z tego powodu nie ma potrzeby, by posiadał on prawdziwe ciało, które – będąc materią – byłoby złe i grzeszne. Jego wcielenie jest więc uważane przez gnostyków za pozorne, a nie rzeczywiste (dokeityzm, od greckiego δόκεῖν = wydawać się).

Według gnostyków, objawiona prawda jest przekazywana prywatnie wewnątrz grup ludzi predestynowanych do zbawienia, a nie poprzez publiczne nauczanie hierarchii kościelnej, która jest depozytariuszem Tradycji apostołskiej.

Według niektórych gnostyków, szczególnie Marcjona z Synopy¹⁸ nad Morzem Czarnym, należy odrzucić Stary Testament, gdyż objawiło się w nim bóstwo, które stworzyło złą materię; bóstwo zawzięte, żądne

¹⁷ Por. NSWP 719-727.

¹⁸ Por. NSWP 688-689.

krwi, nakazujące Izraelitom mordować całe narody. Marcjon utożsamił je z Demiurgiem – stwórcą złego, materialnego świata.

Pierwszym wielkim pismem, którego autor przeciwstawia się gnozie, jest dzieło „Przeciwko herezjom” św. Ireneusza z Lyonu w Galii (ok. 140-200).

3. Św. Ireneusz z Lyonu¹⁹

Św. Ireneusz (Εἰρηναῖος; *Irenaeus Lugdunensis*) pochodził z Azji Mniejszej, gdzie w młodości miał styczność ze św. Polikarphem, biskupem Smyrny – uczniem św. Jana Apostoła. Mało wiemy o jego życiu. Spotykamy go w Lyonie w Galii, w 177 roku, w czasach prześladowania chrześcijan, podczas którego poniósł męczeństwo św. Potyn (Πόθεινος; *Pothinus*)²⁰, ówczesny biskup Lyonu. Wówczas to właśnie św. Ireneusz został jego następcą i zaczął gorliwie zwalczać błędy gnostyków.

Główne dzieło św. Ireneusza, które on sam tytułuje *Odrzucenie i obalenie fałszywej gnozy*, jest obiegowo znane pod skróconą nazwą „Przeciw herezjom” (*Adversus haereses*). Składa się ono z pięciu ksiąg i już w tytule zawiera zaprogramowaną walkę z fałszywymi doktrynami gnozy. Przedstawia też prawdziwą gnozę – naukę Kościoła, której gwarantem jest Tradycja dogmatyczna przekazana przez Apostołów za pośrednictwem nieprzerwanej serii pochodzących od nich biskupów.

Pierwsze dwie księgi dzieła ukazują różne prądy gnostyckie. Natomiast trzy pozostałe księgi wykładają prawowierną naukę Kościoła. Nauka ta opiera się na zasadniczych prawdach: 1) oba Testamenty, Stary i Nowy, mają nie dwóch, lecz jednego i tego samego Autora – Boga, który jako wspólny wychowawca prowadzi upadłego przez grzech pierworodny człowieka ku zbawieniu przyniesionemu przez Chrystusa; 2) człowiek posiada wolną wolę, a nauczanie chrześcijańskie nie zna predestynacji ku potępieniu, lecz zwraca się do wszystkich ludzi; 3) gwarantami prawd wiary chrześcijańskiej są biskupi – kontynuatorzy dzieła apostołów i depozytariusze Tradycji otrzymanej bezpośrednio od Chrystusa.

Poprzez tego rodzaju argumentację św. Ireneusz nie tylko odrzucał myślenie gnostyków, ale wypracował system teologiczny, który zmierzał

¹⁹ Por. NSWP 479-483.

²⁰ Por. NSWP 812.

do wyłożenia całych dziejów zbawienia. Ukazuje on historię ludzkości w dwóch jej zasadniczych momentach: przed grzechem pierworodnym i po nim, kiedy to Bóg mądrze i z miłością prowadził człowieka aż do nadejścia Chrystusa, który jest nowym Adamem scalającym w sobie całe ludzkie dzieje.

Syntetyczny wykład nauki chrześcijańskiej znajdujemy w innym dziele św. Ireneusza, zatytułowanym *Ukazanie przepowiadania apostołskiego* (Ἐπίδειξις). Ukazane w nim chrześcijaństwo wypływa ze zbawczego planu odkupienia, który objawił się w dziejach ludzkości dzięki zbawczemu dziełu Chrystusa. Nakazał on apostołom, aby wiedzeni Duchem Świętym, przekazali tę naukę wszystkim narodom.

Ireneusz jest ostatnim wielkim przedstawicielem tradycji teologicznej Azji Mniejszej, o czym świadczy chociażby fakt, że podziela z nią tzw. «millenaryzm», zgodnie z którym koniec świata będzie poprzedzony królestwem Chrystusa, który przez tysiąc lat będzie panował na Syjonie ze zmartwychwstałymi sprawiedliwymi. Po upływie zaś tego czasu nastąpi powszechne zmartwychwstanie i sąd ostateczny.

4. Św. Hipolit Rzymski²¹

Żyjący na pograniczu II i III wieku św. Hipolit Rzymski (Ἰππόλυτος; *Hippolytus Romanus*) jest kolejnym autorem zwalczającym błędy gnozy. Wiemy o nim mało. Badacze współcześni wysnuli nawet przypuszczenie (dobrze uzasadnione), iż teksty, które dotarły do nas pod imieniem Hipolita, mają dwóch (jeśli nie trzech) autorów, a to głównie z powodu odmiennych stylów i sposobów argumentowania. Hipolit jawi się jako autor bardzo wykształcony, kapłan rzymski o korzeniach wschodnich (pisał po grecku, będąc w Rzymie), który z powodu zatargu dogmatycznego z papieżem św. Kalikstem (Κάλλιστος; *Callixtus I*)²² stanie się głową schizmatycznej wspólnoty rzymskich rygorystów. Skazany na wygnanie na Sycylię, Hipolit pojednał się z Kościołem i przypieczętował to męczeństwem (ok. 235 roku).

Nauczanie św. Hipolita, skierowane przeciw gnozowi, zawiera się przede wszystkim w jego głównym dziele dogmatycznym w dziesięciu księgach – *Odrzucenie wszystkich herezji* (*Refutatio*). Hipolit wykazuje

²¹ Por. NSWP 454-460.

²² Por. NSWP 580-581.

w nim, iż herezja gnostyków jest wytworem zniekształcenia ewangelicznego przesłania, dokonany przez filozofów.

Aby ukazać prawdziwość nauczania apostołów, św. Hipolit ułożył inne dzieło – *Tradycja apostołska (Traditio Apostolica)*, zawierające bogate treści dyscyplinarne (prawne) i liturgiczne. Dzieło to może być uważane za cenny rytuał, dzięki któremu poznajemy najstarszą liturgię Kościoła rzymskiego. Należy jednak dodać, iż niektórzy ze współczesnych badaczy uważają *Traditio Apostolica* za dzieło nienależące do Hipolita.

Hipolit jest autorem także licznych dzieł egzegetycznych. Komentował on błogosławieństwa Izaaka i Jakuba oraz Księgę Daniela. Na szczególną uwagę zasługuje komentarz do Pieśni nad pieśniami, który zapoczątkował serię komentarzy patrystycznych do tej natchnionej księgi. Dla św. Hipolita oblubieniec i oblubienica z Pieśni nad pieśniami są symbolem Chrystusa i Kościoła.

Rozdział IV

Szkoła Aleksandryjska²³

1. Początki Szkoły Aleksandryjskiej

Aleksandria pod koniec II wieku była po Rzymie najważniejszym miastem Cesarstwa. Ten bardzo ważny ośrodek gospodarczy był także silnym centrum intelektualnym skupiającym w sobie różne prądy filozoficzne i religijne całego świata.

Będąc kolebką gnostycyzmu, Aleksandria stała się też matką tej szczególnej instytucji chrześcijańskiej, która jest znana jako Szkoła Aleksandryjska (τῆς κατηχήσεως Διδασκαλεῖον) – najlepiej zorganizowanej uczelni zwalczającej błędy gnozy. Mało są nam znane początki Szkoły Aleksandryjskiej. Wiemy tylko, iż założył ją św. Panten (Πάνταινος; *Pantaenus*)²⁴, grecki Sycylijczyk, ale dopiero pod kierownictwem jego następcy – św. Klemensa Aleksandryjskiego – ten najstarszy uniwersytet katolicki stanie się sławny

²³ Por. NSWP 45-47.

²⁴ Por. NSWP 772-773.

2. Św. Klemens Aleksandryjski²⁵

Z pochodzenia Grek, poznawszy systemy religijne i kulturowe pogaństwa, św. Klemens (Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς; *Titus Flavius Clemens*) nawrócił się na chrześcijaństwo. Odtąd poświęcił swą szeroką znajomość prądów filozoficznych na służbę Ewangelii, głosząc ją wykształconym Aleksandryjczykom. Dla nich to napisał *Protreptyk* (*Protrepticus*), to znaczy: zachętę do odejścia od błędów pogaństwa i nawrócenia na chrześcijaństwo.

Do pogan nawróconym na chrześcijaństwo skierował inne dzieło w trzech księgach – *Pedagog* (*Paedagogus*), w którym boski Λόγος ukazany jest jako starożytny «pedagog», czyli ten, który zaprowadza chłopca do szkoły i przyprowadza go po lekcjach do domu. Chrystus jako doskonały Pedagog prowadzi nas do szkoły swego Ojca. Dzieło to, dostarczające norm postępowania ówczesnym chrześcijanom, przekazuje nam także ciekawe i ważne wiadomości dotyczące życia codziennego w starożytnej Aleksandrii.

Największe dzieło św. Klemensa – liczące osiem ksiąg *Stromaty* (*Stromata*; dosłownie: «Kobierce»), analizuje różne zagadnienia doktrynalne, religijne i moralne. Mamy tu prawdopodobnie do czynienia z notatkami, które św. Klemens robił w celu nauczania w szkole aleksandryjskiej.

Omówiwszy zależność, jaka zachodzi między wiarą chrześcijańską, a kulturą grecko-rzymską, św. Klemens definiuje «prawdziwego gnostyka», którym jest prawowierny chrześcijanin, zdolny do podejmowania wolnych wyborów. Natomiast fałszywa gnoza cechuje się, według Klemensa, niemożliwością kroczenia drogą pośrednią, przebiegającą pomiędzy dwiema skrajnościami – męczeństwem wyzwalamym z grzesznego ciała materii, a zaparciem się wiary spowodowanym wierzeniem, że postępowanie złego ciała nie ma żadnego znaczenia.

W tak wielkiej metropolii jak Aleksandria chrześcijanie zadawali sobie pytanie, czy mają sprzedać wszystko i otrzymane ze sprzedaży pieniądze rozdać ubogim. Klemens, przeciwstawiając się rygorystom, w dziele *Jaki bogacz się zbawi?* (*Quis dives salvetur?*) ukazuje opowiadanie ewangeliczne o bogatym młodzieńcu (por. Mk 10, 17-31) jako zaproszenie do wewnętrznego, duchowego oderwania się od bogactw materialnych. Dobra bowiem doczesne są same w sobie neutralne jak każde inne narzędzie, a ich

²⁵ Por. NSWP 600-605.

wartość zależy od sposobu ich wykorzystania. Tak więc, człowiek bogaty, który właściwie używa swych bogactw, jest lepszy od biedaka, który marzy tylko o tym, by zostać bogaczem.

Ślady św. Klemensa zacierają się po prześladowaniu za czasów cesarza Septymiusza Sewera (202 rok; *Lucius Septimius Severus*)²⁶. Wiemy tylko, że schronił się wówczas w Kapadocji, a potem przez kilka lat mieszkał w Jerozolimie. Wraz z jego wyjazdem z Aleksandrii tamtejsza szkoła zyskała nowy charakter – z prywatnej szkoły chrześcijańskiego filozofa przemieniła się w uczelnię podporządkowaną władzy miejscowego biskupa Demetriusza (Δημήτριος; *Demetrius*)²⁷, który uczynił z niej szkołę teologii dla świeckich i postawił na jej czele osiemnastoletniego młodzieńca – Orygenes, największego myśliciela Kościoła greckiego.

3. Orygenes

Orygenes²⁸ (lata 185-253; Ὀριγένης; *Origenes*), pobudzony wielkim entuzjazmem religijnym, jeszcze jako młodzieniec zachęcał swojego ojca – św. Leonida (Λεωνίδης), aby poniósł męczeństwo. Później nie wahał się sam wykastrować, biorąc dosłownie słowa Jezusa o trzebieńcach dla królestwa niebiańskiego (por. Mt 19, 12). W starszym wieku jednak, wyjaśniając ten ustęp ewangeliczny, stwierdził, iż należy go interpretować alegorycznie. Niemniej jednak, ten jego śmiały, młodzieńczy gest ukazuje nam dobrze temperament Orygenes, który całe życie radykalnie dążył do prawdziwej świętości i doskonałości chrześcijańskiej. Rozgłos o nim rozszedł się po całym Wschodzie i to do tego stopnia, iż nawet biskupi prosili go o pomoc w rozwiązywaniu trudności doktrynalnych.

Święcenia prezbiteratu Orygenes otrzymał w Palestynie poza obszarem swojej kościelnej jurysdykcji i wbrew biskupowi Aleksandrii, który nie chciał go święcić z powodu okaleczenia ciała, a gdy zaś dowiedział się, że Orygenes przyjął święcenia, w roku 230 wypędził go z Aleksandrii. Także za rządów jego następcy – biskupa Heraklesa (Ἡρακλῆς; *Heraclas*)²⁹ –

²⁶ Por. T. KOTULA, *Septymiusz Sewer. Cesarz z Lepcis Magna*, Wrocław 1987.

²⁷ Por. A. JÜLICHER, *Demetrios 69*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, IV/2, Stuttgart 1901, kol. 2805.

²⁸ Por. A. MONACI CASTAGNO (wyd.), *Origene. Dizionario*, Roma 200; NSWP 747-766.

²⁹ Por. R. GOULET, *Héraclas*, w: TENŽE (wyd.), *Dictionnaire des philosophes antiques*, III, Paris 2000, s. 550-551.

Orygenes nadal nie mógł powrócić z Cezarei Palestyńskiej do Aleksandrii. Przyczyniło się to do powstania właśnie w Cezarei nowej Szkoły katechetycznej – kwitnącego ośrodka teologiczno-filozoficznego, w którym Orygenes zgromadził imponującą bibliotekę oraz postarał się o odpowiednie dla niej skryptorium. Po długiej i intensywnej działalności intelektualnej i kaznodziejskiej Wielki Aleksandryjczyk umarł w roku 253 z powodu tortur, jakim został poddany za prześladowania cesarza Decjusza (*Gaius Messius Quintus [Lucius?] Traianus Decius [Valerianus?]*)³⁰.

Orygenes możemy uważać za pierwszego «teologa biblijnego». Wszystkie bowiem jego teorie ascetyczno-mistyczne oparte były na Piśmie świętym. Orygenes ustalił także zasady hermeneutyki biblijnej. Zrobił to w młodzieńczym, ale genialnym dziele – *O zasadach (De principiis)*. Jest to najbardziej kontrowersyjne pismo ze wszystkich dzieł Wielkiego Aleksandryjczyka. Powstało ono w celu zwalczania błędnej nauki gnostyków o predestynacji wybranych. Orygenes twierdzi w nim, że Bóg na początku stworzył duchy rozumne, które ze względu na nieposłuszeństwo bądź posłuszeństwo względem Stwórcy przemieniły się w aniołów, ludzi, czy demony. Uważa jednak Orygenes, że po sądzie ostatecznym wszyscy zostaną zbawieni (także złe duchy), aby miłosierdzie Boga odniosło powszechne zwycięstwo nad śmiercią i złem, i aby Bóg był doprawdy „wszystkim we wszystkich” (tzw. apokatastaza, ἀποκατάστασις).

Orygenes pociągała także grecka teoria pochodzenia platońskiego o zesłaniu dusz do materialnych ciał. Teorię tę przejął od aleksandryjskich platoników, szczególnie od swego mistrza Ammoniosa Sakkasa (Ἀμμώνιος Σακκάς; *Ammonius Saccas*)³¹. Teoria ta razem z apokatastazą sprawiła, iż w późniejszych wiekach Orygenes zostanie potępiony (szczególnie przez piąty sobór powszechny, czyli Drugi Konstantynopolski z 553 roku). Niemniej jednak należy powiedzieć, że Aleksandryjczyk podawał te teorie bardziej jako hipotezy teologiczne niż jako prawdy wiary.

Orygenes przez całe życie poświęcał wiele czasu zgłębianiu Pisma świętego. Wychodził przy tym od ustalenia znaczenia filologicznego natchnionego tekstu, inicjując w ten sposób powstanie chrześcijańskiej filologii biblijnej. Jego zainteresowanie Pismem świętym wydało owoce w postaci wielu cennych homilii biblijnych i komentarzy teologicznych, takich jak słynna interpretacja Pieśni nad pieśniami, czy komentarz do Ewangelii

³⁰ Por. G. SCHOENAICH, *Die Libelli und ihre Bedeutung für die Christenverfolgung des Kaisers Decius*, Breslau 1910.

³¹ Por. NSWP 62-63.

św. Jana. Pierwszy z tych utworów poświęcony jest mistyce małżeńskiej, podobnie jak wiele innych jego tekstów.

Na uwagę zasługuje także *Zachęta do męczeństwa* (*Exhortatio ad martyrium*), napisana przez Orygenesesa w 235 roku, aby zachęcić przyjaciół do wytrwania w chwili próby. Małe zaś dziełko *O modlitwie* (*De oratione*) jest najstarszym wyjaśnieniem «Ojcie nasz», które znamy.

Orygenes napisał także obszerną apologię w ośmiu księgach – *Przeciwko Celsusowi* (Κατὰ Κέλσου; *Contra Celsum*), w której zbija zarzuty pogańskiego filozofa Celsusa (Κέλσος; *Celsus*)³² występującego przeciwko chrześcijanom w *Doktrynie prawdziwej* (Ἀληθῆς λόγος).

4. Szkoła Aleksandryjska po Orygenesie

Po przeniesieniu przez Orygenesesa szkoły katechetycznej do Cezarei w Palestynie, Szkoła Aleksandryjska działała jeszcze przez długi czas i miała wśród swych kierowników takich wybitnych teologów jak choćby Dionizy Aleksandryjski (III w.; Διονύσιος Ἀλεξανδρείας; *Dionysius Magnus, Alexandrinus*)³³, czy Dydym Ślepy³⁴ (IV w.; Δίδυμος ὁ Τυφλός; *Didymus Caecus [Theologus]*).

Rozdział V

Początki piśmiennictwa chrześcijańskiego w języku łacińskim

1. Pierwsze próby

Pierwsze pisma chrześcijańskie po łacinie nie powstały w Rzymie, ani w Italii, lecz w w północnej Afryce Łacińskiej, na obszarze dzisiejszej Tunezji, Algierii i Maroka, które za czasów rzymskich nazywały się Afryką Prokonsularną, Numidią i Mauretanią, stolicą zaś ich była Kartagina.

³² Por. NSWP 229.

³³ Por. NSWP 274-276.

³⁴ Por. NSWP 291-294.

Głównym powodem powstania chrześcijańskiego piśmiennictwa łacińskiego była konieczność dania wiernym łacińskiego przekładu Pisma świętego. W tym samym celu przetłumaczone zostały z greki na łacinę także inne szacowne teksty uważane częstokroć za natchnione, takie choćby jak niektórzy Ojcowie Apostolscy, pseudo Barnaba, *Didaché* (Διδαχή), *Pasterz Hermasa*, *List do Koryntian* św. Klemensa Rzymskiego.

Pierwszymi jednak właściwymi pismami (nie tłumaczeniami) są *Akta męczenników* (*Acta martyrum*), napisane na podstawie oficjalnych dokumentów procesowych powstałych podczas przesłuchań i procesów zmierzających do skazania na męczeństwo. Te suche dokumenty prawne przemieniane były na tzw. *Pasje* (*Passiones*), beletrystyczne opisy faktów związanych z męczeńską śmiercią³⁵. Czytane one były zazwyczaj podczas liturgii. Najbardziej znane spośród tego typu utworów hagiograficznych są *Akta męczenników scylitańskich* (*Acta martyrum Scillitanorum*; 180 r.) i *Pasja świętych Perpetui i Felicyty* (*Passio SS. Perpetuae et Felicitatis*; 202 r.).

2. Apologetyka łacińska

Chrześcijańska literatura łacińska *sensu stricto* rozpoczyna się wraz dziełami dwóch Afrykańczyków, adwokatów z zawodu, Minucjusza Feliksa (*Marcus Minucius Felix*)³⁶ i Tertuliana (*Quintus Septimius Florens Tertullianus*)³⁷. Wiele dyskutowano, do którego z nich należy pierwszeństwo. Rozstrzygnięcie sporu jest trudne z powodu podobieństw, jakie zachodzą pomiędzy *Apolotetykiem* (*Apologeticus*) Tertuliana, a *Oktawiuszem* (*Octavius*) Minucjusza Feliksa.

W *Oktawiuszu* Minucjusz przedstawia poganina Cecyliusza i chrześcijanina Oktawiusza, którzy rozmawiają z sobą nad brzegiem morza w Ostii, koło Rzymu. Konwersacja ma dobre zakończenie, gdyż jej uwięzieniem jest nawrócenie Cecyliusza na chrześcijaństwo.

Dzieło to jest prawdziwą perłą literacką, a ponadto świadczy o dobrej znajomości kultury filozoficznej jej autora, który podkreśla wspólne punkty, jakie łączą chrześcijaństwo z tradycją klasyczną (np. monoteizm, nieśmiertelność duszy), pomijając jednak prawie całkowicie elementy typowo chrześcijańskie.

³⁵ Por. NSWP 707-710.

³⁶ Por. NSWP 711-712.

³⁷ Por. NSWP 938-949.

3. Tertulian

Tertulian jest znany z porywczego charakteru i gorliwości typowej dla neofity. Nic więc dziwnego, że zachwycił się męstwem męczenników chrześcijańskich. W *Apologetyku* (*Apologeticus*) napisze, że krew męczenników jest posiewem nowych chrześcijan (*Sanguis martyrum semen Christianorum est*). W dziele tym Tertulian z całą adwokacką brawurą wykazuje brak logiki w rzymskim prawodawstwie regulującym postępowanie względem wyznawców Chrystusa. Jeśli bowiem chrześcijanie są rzeczywiście przestępcami, to należy ich ścigać i karać, a nie pozostawiać w spokoju, opierając się na postanowieniu cesarza Trajana (*Marcus Ulpius Nerva Traianus*)³⁸, który w swoim reskrypcie z ok. roku 112 do Pliniusza Młodszeo, zarządcy Bitynii, sugeruje zostawienie ich w spokoju do czasu wpłynięcia oficjalnego donosu. Jeśli natomiast są niewinni – tłumaczy Tertulian – to nie należy ich skazywać z powodu przestępstw, których się nie dopuścili.

Niestety, przesadny rygoryzm moralny Tertuliana sprawił, że odszedł on z Wielkiego Kościoła i około 206-207 roku został montanistą. Ten schizmatyczny ruch charyzmatyczno-prorocki, zapoczątkowany przez Montana z Frygii (*Montanus*)³⁹ w Azji Mniejszej, rozszerzył się na wszystkie ówczesne wspólnoty chrześcijańskie. Jego zwolennicy spodziewali się szybkiego nadejścia końca świata i z tego powodu głosili skrajną ascezę i całkowitą czystość płciową aż po odrzucenie małżeństwa.

Montanizm Tertuliana widoczny jest w wielu jego dziełach, w których często wypowiada wyraźnie sprzeczne poglądy, odnośnie do których wcześniej, jeszcze w okresie przynależności do Wielkiego Kościoła, miał inne zdanie. Jako montanista Tertulian będzie potępiał powtórnie zawarte małżeństwo (po śmierci jednego z małżonków), uważając je za zakamufłowane cudzołóstwo, aczkolwiek jako katolik nie ganił tego rodzaju związku.

Porywczy charakter Tertuliana sprawi, iż odłączy się on także od montanistów i założy własną, jeszcze surowszą sektę – «Tertulianistów», która przetrwa aż do czasów św. Augustyna z Hippony.

Pomimo zbyt surowych i fanatycznych poglądów na moralność chrześcijańską Tertulian pozostawił wiele cennych dzieł dogmatycznie poprawnych. Wymienić tu można najstarszy komentarz łaciński do «Ojczec nasz», dzieło dotyczące chrztu oraz pisma na temat pokuty.

³⁸ Por. E.M. SMALLWOOD, *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge 1966.

³⁹ Por. NSWP 716.

Tertulian był także bardzo zaangażowany w obronę chrześcijańskiej nauki. Występował przeciwko gnostyckim walentynianom⁴⁰ i Marcjonowi (Μαρκίων; *Marcion*) z Synopy w Poncie nad Morzem Czarnym⁴¹. Przeciwstawiając się doketom, podkreślał zbawczą rolę prawdziwego Wcielenia Chrystusa i bronił prawdy o zmartwychwstaniu ciał.

Tertulian położył podwaliny pod teologię trynitarną łacińskiego Kościoła, a jego myśl w tym względzie wywarła wielki wpływ na autorów późniejszych czasów. Jego formuła, definiująca Trójęc Przenajświętszą jako «una natura, tres personae», została uznana przez Kościół za ostateczną. Tertulian wypracował też poprawne tezy chrystologiczne i trynitarnie, szczególnie w polemice z niejakim Prakseaszem (Πραξέας; *Praxeas*)⁴², który był modalistą (*Adversus Praxean*) i twierdził, że Bóg istnieje tylko w jednej i jedynej osobie, a ta jedyna osoba działa na trzy różne sposoby (*modi*, stąd «modalizm»), ukazując się raz pod postacią Syna, a niekiedy Ducha Świętego. Herezja ta otrzymała także nazwę «monarchianizmu», gdyż według niej istnieje tylko jedna osoba boska (μόνος = jeden ἄρχειν = rządzić). Herezję tę zwano także «patrypasjanizmem», gdyż twierdziła ona, że Ojciec, który jest tożsamy z Synem, cierpiał na krzyżu (*pater* = ojciec; *passio* = męka, cierpienie).

Tertulian, mimo że w niektórych kwestiach odszedł od prawowiernej wiary, cieszył się wielkim poważaniem w Kościele Afryki Łacińskiej III wieku i później. Św. Cyprian, biskup Kartaginy, będzie obficie wykorzystywał jego dzieła, a – gdy zechce je otrzymać – poprosi, aby podano mu po prostu «Mistrza».

4. Św. Cyprian z Kartaginy

Po przyjęciu w dorosłym wieku chrześcijaństwa, zostawszy biskupem, św. Cyprian (*Caius Thascius Caecilius [Caecilianus] Cyprianus*)⁴³ sprzedał swoje dobra i otrzymane za nie pieniądze rozdał ubogim, poświęcając się całkowicie działalności duszpasterskiej.

Stosunkowo długi czas, podczas którego Kościół nie był prześladowany, przyczynił się do wzrostu liczby wyznawców Chrystusa. Wzrost

⁴⁰ Por. NSWP 963-965.

⁴¹ Por. NSWP 688-689.

⁴² Por. NSWP 813.

⁴³ Por. NSWP 243-250.

liczebny nie zawsze szedł w parze z ewangelicznym postępowaniem wiernych. Gdy za cesarza Decjusza (251-253) wybuchło prześladowanie chrześcijan, niektórzy z nich załamali się i – zgodnie z cesarskim nakazem – złożyli ofiarę przed podobizną Imperatora (znani są oni jako *lapsi* = upadli). Inni zaś, bardziej zaradni życiowo, postarali się o fałszywe zaświadczenia, według których rzekomo mieli złożyć wymaganą ofiarę (nazywa się ich *libellatici*, od słowa *libellus* = zaświadczenie, książeczek). Gdy prześladowanie się skończyło, pojawiło się pytanie, czy można jeszcze raz przyjąć do świętego Kościoła owych grzesznych zdrajców Chrystusa, którzy złożyli pogańską ofiarę. Fanatyczni rygorysty chrześcijańscy przeciwstawiali się ponownemu przyjęciu odstępców do Kościoła. Inni natomiast uważali, że należy im wyznaczyć pokutę i po jej zakończeniu przyjąć do wspólnoty wierzących.

Gdy wybuchło prześladowanie, św. Cyprian ratował życie ucieczką, pozostawiwszy swą owczarnię bez opieki. Może i z tego powodu, doświadczywszy słabości natury ludzkiej, uważał, że skruszonych apostatów należy przyjąć powtórnie do Kościoła, gdyż «poza Kościoła nie ma zbawienia» (*extra Ecclesiam nulla salus*) i skazani byliby oni na potępienie. Tę słuszną tezę eklezjologiczną św. Cyprian wyjaśnił w dwóch najważniejszych dziełach: *O upadłych* (*De lapsis*) i *O jedności Kościoła katolickiego* (*De unitate Ecclesiae catholicae*).

W późniejszym czasie św. Cyprian popadł w konflikt z papieżem Stefanem I (*Stephanus*)⁴⁴, który twierdził, że heretykom, pragnącym powrócić do Kościoła, nie trzeba udzielać powtórnie chrztu, lecz jedynie włożyć na nich ręce, aby otrzymali dar Ducha Świętego. Cyprian natomiast, podobnie jak inni biskupi Afryki Łacińskiej, uznawał chrzest heretyków za nieważny. Był bowiem wierny zasadzie, iż poza Kościołem nie ma zbawienia. Skoro zaś są oni poza Kościołem, ich sakramenty nie są ważne. Spór pomiędzy Papieżem a Biskupem wygasł wraz z nich męczeńską śmiercią. Cyprian poniósł ją w roku 258 podczas prześladowania za cesarza Waleriana (*Publius Licinius Valerianus*)⁴⁵.

Po św. Cyprianie chrześcijańskie piśmiennictwo łacińskie III wieku będzie jeszcze reprezentował Nowacjan (*Novatianus*)⁴⁶ – schizmatycki kapłan rzymski, antypapież, autor cennego traktatu dogmatycznego

⁴⁴ Por. NSWP 880.

⁴⁵ Por. T. GLAS, *Valerian. Kaisertum und Reformansätze in der Krisenphase des Römischen Reiches*, Paderborn 2014.

⁴⁶ Por. NSWP 737-739.

o *Trójcy Przenajświętszej (De Trinitate)* oraz Arnobiusz Starszy zwany też Afrykańczykiem (*Arnobius Afer*)⁴⁷ – pochodzący z Sikki w Numidii profesor afrykański, autor apologii przeciwko poganom (*Adversus nationes*), z której wynika, iż znał on lepiej zwalczane przez siebie pogaństwo, aniżeli chrześcijaństwo, którego, jak mu się wydawało, bronił.

Wraz z kolejnym przedstawicielem Afryki Łacińskiej, Laktancjuszem, dochodzimy do czasów historycznych przemian IV wieku, który zapisał się w Kościele jako okres bogaty w nowości i zmiany, ale także w napięcia i spory doktrynalne.

Część druga:

OJCOWIE KOŚCIOŁA W CHRZEŚCIJAŃSKIM CESARSTWIE (IV-VIII W.)

Rozdział VI

Laktancjusz i Euzebiusz z Cezarei

1. Laktancjusz

Pochodzący z Afryki Łacińskiej Laktancjusz (*Lucius Coelius Caecilius Firmianus Lactantius*)⁴⁸, uczeń wspomnianego Arnobiusza Starszego, ze względu na piękno języka łacińskiego znany jako «chrześcijański Cyceron», uczył retoryki w stolicy cesarstwa – Nikomedii (w dzisiejszej Turcja, w Azji Mniejszej). Ostatnie prześladowanie chrześcijan, wywołane w 303 roku przez cesarza Dioklecjana (Διοκλήης; *Gaius Aurelius Valerius Diocletianus*)⁴⁹, zmusiło go do ucieczki. Po jego zakończeniu (w roku 305) Laktancjusz znalazł się na dworze cesarza Konstantyna Wielkiego (*Gaius*

⁴⁷ Por. NSWP 112-113.

⁴⁸ Por. NSWP 633-636.

⁴⁹ Por. S. WILLIAMS, *Diocletian and the Roman Recovery*, New York 1985.

Flavius Valerius Constantinus)⁵⁰ w Trewirze, gdzie był nauczycielem księcia Kryspusa (*Flavius Iulius Valerius Crispus*)⁵¹.

Laktancjusz jest autorem dzieła, w którym po raz pierwszy w historii Kościoła usiłuje przedstawić całą myśl chrześcijańską, stworzyć coś w rodzaju *summa theologica*. Dzieło to, zatytułowane *Podstawy nauki Bożej (Divinae Institutiones)*, składa się z sześciu ksiąg i ma charakter apologetyczny. Autor polemizuje w nim z wykształconymi poganami, starając się przedstawić im nową religię, przełamać niechęć i uprzedzenia względem wyznawców Chrystusa oraz zapoczątkować pokojowy dialog.

Ze sposobu argumentowania wynika, iż autor znał wiele prądów filozoficznych ówczesnego świata oraz odznaczał się wielką kulturą i wiedzą. Laktancjusz wyznawał jeszcze charakterystyczny dla teologii azjatyckiej millenaryzm, a w chrystologii wykazywał tendencje zmierzające do subordynacjonizmu.

W sposobie przedstawiania zagadnień i formułowania wniosków zauważyć można u Laktancjusza myśl przewodnią: jest to idea opatrności Bożej, która niweczy zło. Laktancjusz widzi działanie opatrności Bożej nie tylko w przyrodzie, ale także w dziejach ludzkości. Jednym z dowodów działania opatrności jest dla niego okrutny koniec złych cesarzy, którzy prześladowali Kościół. Temu zagadnieniu Laktancjusz poświęcił dzieło zatytułowane *O śmierciach prześladowców (De mortibus persecutorum)*, a także *O gniewie Boga [De ira Dei]*.

Warto zauważyć, że pod rządami cesarza Konstantyna Wielkiego chrześcijanie zaczęli odczuwać konieczność ponownego odczytania i zinterpretowania historii. Byli bowiem przekonani, iż nadeszła godzina spojrzania na dzieje minionych trzech stuleci poprzez pryzmat opatrności Bożej i wyciągnięcia wniosków. Laktancjusz, będąc preceptorem Kryspusa, jeszcze bardziej może niż jemu współcześni żywił wielki podziw wobec Cesarza, który ogłosił religię chrześcijańską jako legalną, dozwoloną (*religio licita*).

Podobną potrzebę odczytania dziejów chrześcijaństwa w świetle polityki zapoczątkowanej przez Konstantyna, a dającej chrześcijanom wolność wyznania i kultu, widzimy także u współczesnego Laktancjuszowi Greka – Euzebiusza, biskupa Cezarei Palestyńskiej.

⁵⁰ Por. NSWP 618-619.

⁵¹ Por. O. SEECK, *Crispus 9*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, IV/2, Stuttgart 1901, kol. 1722-1724.

2. Euzebiusz, biskup Cezarei Palestyńskiej

Entuzjazm i podziw względem pierwszego cesarza chrześcijańskiego przybiera u Euzebiusza (Εὐσέβιος ὁ τῆς Καισαρείας; *Eusebius Caesariensis*) niespotykane nigdy dotąd formy. Widać to chociażby w *Żywocie Konstantyna (Vita Constantini)*, gdzie Euzebiusz wyolbrzymia zasługi Cesarza dla rozwoju chrześcijaństwa, nie zwracając większej uwagi na jego osiągnięcia polityczne czy wojskowe. Dostrzega bowiem w Konstantynie dobroczyncę, dzięki któremu ziszczają się marzenia poprzednich pokoleń chrześcijan: rodzi się cesarstwo rzymsko-chrześcijańskie oparte na głębokiej tożsamości interesów łączących Kościół i Państwo. Euzebiusz dostrzega w tym fakcie realizację opatrnościowego zamysłu Boga, który sprawił, że założyciel Kościoła – Chrystus – narodził się pod panowaniem założyciela Republiki Rzymskiej – cesarza Augusta (przed adopcją: *Gaius Octavius Thurinus*, po adopcji: *Gaius Iulius Caesar Octavianus*)⁵².

Euforia Euzebiusza znajduje swoje wytłumaczenie między innymi w tym, że doświadczył ostatniego, najbardziej krwawego prześladowania chrześcijan za cesarza Dioklecjana (303-305), które opisał w dziele *Męczennicy Palestyny (De martyribus Palaestinae)*. Z tego też powodu nie był w stanie uświadomić sobie ryzyka, jakie niesła nowa polityka zmierzająca do uzależnienia Kościoła od Cesarstwa.

Najważniejszym dziełem Euzebiusza z Cezarei jest *Historia kościelna (Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία; Historia ecclesiastica)*. Jest to bowiem pierwsza w ogóle historia Kościoła i jako taka zapoczątkowuje nowy rodzaj literacki w piśmiennictwie chrześcijańskim. Jej wartość jest tym większa, że przytacza bezpośrednio oryginalne fragmenty ważnych dokumentów i dzieł. Także w apologii noszącej tytuł *Przygotowanie ewangeliczne (Praeparatio evangelica)* Biskup Cezarei przytacza wiele fragmentów pochodzących z dzieł starożytnych filozofów.

Cała twórczość Euzebiusza ukazuje, iż był on wielkim pisarzem, teologiem, a przede wszystkim historykiem, który nauczył się od Orygenesusa umiłowania filologii. Pomogła mu w tym wydatnie biblioteka w Cezarei Palestyńskiej, którą zgromadził Wielki Aleksandryczyk. Jego osobie Euzebiusz poświęcił całą szóstą księgę swej *Historii kościelnej*, a wraz ze

⁵² Por. A. KRAWCZUK, *Cesarz August*, Wrocław 1973; GAJUS SWETONIUSZ TRANKWILLUS, *Żywoty cesarów: Boski August*, Wrocław 1987; P. SOUTHERN, *Oktawian August*, Warszawa 2003.

świętym biskupem i męczennikiem Pamfilem (Παμφίλος ὁ Καισάρειος; *Pamphilus Caesariensis*)⁵³ napisał *Obronę Orygenesy*, która do naszych czasów dotarła w łacińskim przekładzie Rufina z Akwilei⁵⁴.

Euzebiusz nie przeszedł do historii jako święty, a to z tego powodu, że przy całej swojej inteligencji, kulturze i nieprzeciętnej wiedzy teologicznej sympatyzował z błędnymi naukami kapłana Ariusza z Aleksandrii, a więc jego dogmatyka nie może być uznana za prawowierną. Powtórzmy to jednak jeszcze raz, że jest on pierwszym i największym historykiem w starożytności chrześcijańskiej. Do tej bowiem pory czerpiemy wiedzę o starożytnym Kościele właśnie od niego.

Rozdział VII

Św. Atanazy Aleksandryjski – arianizm i początki monastycyzmu

1. Kontekst historyczny IV wieku

Zwycięstwo cesarza Konstantyna I Wielkiego (*Gaius Flavius Valerius Constantinus*)⁵⁵, odniesione 28 X 312 r. nad Maksencjuszem (*Marcus Aurelius Valerius Maxentius*)⁵⁶ przy moście Mulwijskim przy Via Flaminia, na północ od ówczesnego Rzymu, rozpoczęło nową erę Kościoła, zapowiadając koniec pogańskiego Rzymu i początek cesarstwa chrześcijańskiego. Ówczesni pisarze kościelni zaangażowani byli w polemiki dogmatyczne, zmierzając do ustalenia dogmatów wiary chrześcijańskiej i broniąc ich przed błędnowiercami. Wolność kultu i wyznania, dane chrześcijanom przez Konstantyna, przyczyniły się do wielkiej liczby nawróceń i masowego wchodzenia wiernych w szeregi Kościoła. Taki jednak stan rzeczy częstokroć obniżał poziom duchowy i moralny wyznawców Chrystusa oraz zanieczyszczał ich wiarę.

Aby przeciwstawić się temu, pojawił się monastycyzm, który wyzwał się świata i jego dóbr, głosząc umartwione i bogomyślne życie.

⁵³ Por. NSWP 771-772.

⁵⁴ Tekst w: J.-P. MIGNE (wyd.), *Patrologiae Graecae cursus completus* 17, 541-616.

⁵⁵ Por. NSWP 618-619.

⁵⁶ Por. LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum* 30, 1; M. CULLHED, *Conservator Urbis Suae. Studies in the politics and propaganda of the emperor Maxentius*, Stockholm 1994.

W pierwszych wspólnotach mniszych praktykowano przede wszystkim pracę ręczną i modlitwę. Z biegiem jednak czasu taki sposób ascetycznego życia uległ zmianie i wiele monasterów stało się ośrodkami, w których rozkwitała teologia i chrześcijańska filozofia. Monastycyzm wytworzył ponadto nowy rodzaj piśmiennictwa chrześcijańskiego: rozpowszechniły się żywoty sławnych mnichów, zbiory ich wypowiedzi i aforyzmów oraz dzieła ascetyczne.

Najbardziej jednak charakterystycznym dla IV wieku będzie poważny spór dogmatyczny, spowodowany błędną nauką Ariusza z Aleksandrii (tzw. arianizm), a dotyczący bóstwa Syna Bożego. W sporze tym wezmą udział najwybitniejsi teologowie ówczesnych czasów.

2. Ojciec arianizmu – Ariusz z Aleksandrii – oraz Pierwszy Sobór Nicejski w 325 roku

Błędne nauczanie kapłana aleksandryjskiego – Ariusza (Ἄρειος; *Arius*)⁵⁷ – zapoczątkowało prawdopodobnie już w 318, a najpóźniej w 320 roku, heretycki ruch teologiczny nazwany od jego imienia «arianizmem». Ariusz twierdził, że Syn Boży nie posiada takiej samej natury, jaką ma Bóg Ojciec, lecz jest podporządkowany Ojcu. Co więcej, jest jego pierwszym stworzeniem powstałym tak jak wszystkie inne stworzenia z niczego (*ex nihilo*). Ariusz uważał więc, że «był czas, w którym [Syn] nie istniał»; był to czas przed jego stworzeniem.

Tego rodzaju nowinkarska nauka teologiczna Ariusza wzbudziła szeroki sprzeciw teologów i wiernych. Znaleźli się jednak i zwolennicy tej teorii. Aby więc rozwiązać tę trudną sprawę, cesarz Konstantyn I Wielki zgromadził w roku 325 w Nicei (dzisiejsza Turcja) pierwszy w dziejach Kościoła sobór powszechny⁵⁸. Soborowi przewodniczył św. Aleksander z Aleksandrii (Ἀλέξανδρος; *Alexander Alexandrinus*)⁵⁹ – biskup Aleksandrii, diecezji, w której Ariusz był prezbiterem. Potępiając herezję Ariusza, ogłoszono wówczas uroczyście dogmat, według którego Syn Boży jest zrodzony z Ojca, a nie jest stworzony. Jest on także współistotny Ojcu (ὁμοούσιος τῷ Πατρί), to znaczy: ma tę samą boską naturę (istotę), którą posiada Bóg Ojciec.

⁵⁷ Por. NSWP 99-108.

⁵⁸ Por. NSWP 875.

⁵⁹ Por. NSWP 42-43.

Sobór nie położył jednak definitywnie kresu herezji. Po jego zakończeniu bowiem powstały nowe, wielkie walki pomiędzy obrońcami wiary nicejskiej, a arianami. Na pierwsze miejsce wybija się w tym czasie postać św. Atanazego Aleksandryjskiego, zwanego Wielkim, który będąc, jeszcze diakonem, towarzyszył swojemu biskupowi – św. Aleksandrowi w czasie soboru, po jego zaś śmierci (w 328 roku) został wybrany na biskupa Aleksandrii.

3. Św. Atanazy Aleksandryjski

Zanim rozpoczął walkę z herezją ariańską, św. Atanazy (Ἀθανάσιος; *Athanasius Alexandrinus*)⁶⁰ polemizował z poganami. W swym młodzieńczym dziele, zatytułowanym *Mowa o Wcieleniu Słowa przeciw poganom* (*Oratio contra gentes de Incarnatione Verbi*), przekonywał ich, że tylko wcielenie Słowa Bożego (Λόγος) mogło wybawić ludzkość od grzechu i śmierci wiecznej.

W późniejszym natomiast okresie Atanazy poświęcił się głównie walce z arianizmem. Stworzył wówczas takie dzieła, jak *Mowy przeciw arianom* (*Orationes contra arianos*), czy napisane dla mnichów *Dzieje arianów* (*Historia arianorum ad monachos*). W utworach tych bronił też dogmatycznych prawdziwej wiary. Zdecydowana obrona wiary nicejskiej kosztowała go bardzo wiele. Z czterdziestu sześciu lat swojego biskupstwa dwadzieścia musiał spędzić na wygnaniu, którego doświadczył aż pięć razy. U podstaw tego prześladowania leżał fakt, iż po śmierci Konstancyusza I Wielkiego jego następcy sympatyzowali z nauką Ariusza i prześladowali wyznawców wiary nicejskiej.

Podczas jednego z tych pięciu wygnań św. Atanazy dotarł aż do Akwilei i Padwy w Italii. Niemniej jednak, częściej znajdował schronienie u mnichów żyjących na pustyniach Egiptu. Już bowiem pod koniec III wieku pustynie egipskie zaczęły zaludniać się ludźmi, którzy opuszczali miasta i zamieszkałe skupiska, aby – żyjąc jako pustelnicy – w ciszy i umartwieńniu szukać Boga oraz zbawienia. Oprócz pustelni bardzo szybko zaczęły powstawać także mnisze wspólnoty zakonne – cenobicy (κοινὸς βίος = życie wspólne, wspólnotowe), których ojcem i założycielem był Egipcjanin św. Pachomiusz (Παχώμιος; *Pachomius*)⁶¹. Napisał on dla swych mnichów

⁶⁰ Por. NSWP 119-126.

⁶¹ Por. NSWP 767-769.

Regułę (jest to najstarsza w ogóle reguła mnisza)⁶². Atanazy zwrócił jednak większą uwagę na ojca życia pustelniczego – św. Antoniego Wielkiego (Ἀντώνιος; *Antonius*)⁶³, którego uwiecznił, pisząc zaraz po jego śmierci († 356 r.) jego *Żywot* (*Vita S. Antonii*). Utwór ten zapoczątkował nowy gatunek literacki w piśmiennictwie chrześcijańskim. Pierwsze bowiem dzieło z tego gatunku – *Żywot św. Cypriana* [*Vita S. Cypriani*], napisany w roku 258 przez jego diakona św. Poncjusza (*Pontius*)⁶⁴ – nie odbiło się większym echem i poszło w zapomnienie. Natomiast Atanazjański *Żywot św. Antoniego* szeroko się rozpowszechnił i szybko został przetłumaczony z oryginału greckiego na łacinę i inne języki. Posłużył ponadto za wzór dla wielu chrześcijańskich dzieł hagiograficznych.

Żywot św. Antoniego przyczynił się także walcie do rozwoju monastycyzmu. Zaczęły powstawać wspólnoty zakonne, do których niekiedy należeli również kapłani. Oni to coraz częściej byli wybierani na biskupów. Mnichem był na przykład św. Serapion, biskup Thmuis w Egipcie (Σεραπίων; *Serapion Thmuitanus*)⁶⁵ – przyjaciel św. Antoniego Wielkiego oraz św. Atanazego. Ten ostatni napisał do niego sławne *Listy do Serapiona* (*Epistulae ad Serapionem*), w których bronił bóstwa Ducha Świętego. Listy te stanowią pierwszy w dziejach Kościoła traktat poświęcony pneumatologii – nauce o Duchu Świętym.

Rozdział VIII

Ojcowie Kapadoccy

Kapadocja, kraina w Azji Mniejszej (dzisiejsza Turcja), przyjęła wiarę chrześcijańską w III wieku. Jej apostołem był uczeń Orygenesesa – św. Grzegorz Cudotwórca (Γρηγόριος ὁ Θαυματουργός; *Gregorius*

⁶² Wydania: PACHOMIUS, *Regula*, PG 40, 947-956; PL 23, 61-86. Na temat św. Pachomiusza i jego dzieła, por.: V. DESPREZ, *Le cénobitisme pachômien*, «Lettres de Ligugé» 243/1 (1988), s. 8-25; 245/3 (1988), s. 14-29; TENŽE, *El cenobitismo pacomiano*, «Cuadernos Monásticos» 31 (1996), s. 9-41; 450-473; 32 (1997), s. 129-149; A. VEILLEUX, *Pachomian Bibliography*, w: http://www.scourmont.be/studium/pachom_bibliography.htm.

⁶³ Por. NSWP 77-79.

⁶⁴ Por. NSWP 809.

⁶⁵ Por. NSWP 865866.

Thaumaturgus, Neocaesariensis)⁶⁶. Z tej to krainy pochodzą trzej wielcy «Ojcowie Kapadoccy»: św. Bazyli Wielki (biskup Cezarei Kapadockiej, stolicy tego regionu), św. Grzegorz z Nazjanzu i św. Grzegorz z Nyssy (brat św. Bazylego). Wszyscy oni byli głęboko przeniknięci kulturą grecką i pragnęli wieść życie umartwione, ascetyczne.

Bazyli i Grzegorz z Nazjanzu byli serdecznymi przyjaciółmi i to od czasu studiów, kiedy to uczęszczali do najsławniejszych szkół na greckim Wschodzie, a później zapragnęli poświęcić się życiu mniszemu. Ich młodzieńcza gorliwość sprawiła, że zachwycili się nauką i duchowością wielkiego myśliciela i ascety – Orygenesusa.

1. Św. Bazyli z Cezarei Kapadockiej, zwany Wielkim

Bazyli (330-379; Βασίλειος ὁ Μέγας; *Basilius Caesariensis*)⁶⁷, zostawszy w 370 roku biskupem Cezarei Kapadockiej, jako dobry pasterz przejął się losem biedaków i poświęcił się działalności charytatywnej, która była szczególnie charakterystyczna dla jego posługi biskupiej. W celu zaspokojenia potrzeb miejscowego proletariatu, św. Bazyli wybudował dla ubogich specjalne przytulisko – duży ośrodek, który od jego imienia został nazywany «Bazyliadą».

Sam żyjąc jak mnich, św. Bazyli rozpowszechnił ten charyzmatyczny sposób życia, dając mu podwaliny duchowe i prawne. Napisał w tym celu dwie *Reguły* (*Regulae fusius tractatae* oraz *Regulae brevius tractatae*) i wiele innych dzieł ascetycznych. Z tego powodu św. Bazyli jest uważany za założyciela monastycyzmu greckiego.

Biskup Cezarei Kapadockiej wykorzystał ponadto swoją nieprzeciętną inteligencję w teologii i polityce kościelnej. Był zagorzałym przeciwnikiem arian, którzy w drugiej połowie IV wieku rozwinęli i zaostrzyli hereetyckie tezy swego mistrza Ariusza, uważając, że Duch Święty jest stworzeniem pochodzącym od Syna, który sam miał być stworzony przez Ojca. Ta błędna nauka znalazła wyraz w nauczaniu Aecjusza (Αἰτίος ὁ Ἀντιοχεύς; *Aetius Antiochenus*)⁶⁸ i Eunomiusza (Εὐνόμιος; *Eunomius*)⁶⁹ uznanych za pierwszych i głównych duchoburców (pneumatomachów). Św. Bazyli ostro

⁶⁶ Por. NSWP 402-403.

⁶⁷ Por. NSWP 188-194.

⁶⁸ Por. NSWP 30.

⁶⁹ Por. NSWP 323-324.

przeciwko nim wystąpił, broniąc prawowiernej nauki, uroczyście określonej w 325 roku na Pierwszym Soborze Nicejskim. Głównymi jego dziełami, zwróconymi przeciw duchoburcom, były pisma dogmatyczne: *Przeciwko Eunomiuszowi (Contra Eunomium)* i *O Duchu Świętym (De Spiritu Sancto)*.

Troska św. Bazyli o postawienie tamy herezji ariańskiej znalazła wyraz także w jego polityce kościelnej. Starał się bowiem obsadzać stolice biskupie w swoim regionie zwolennikami prawowiernej nauki nicejskiej. Śmierć jednak (1 I 379 r.) przeszkodziła mu w oglądaniu owoców swoich wysiłków w propagowaniu prawowiernej dogmatyki, którą obficie wykorzystał Pierwszy Sobór Konstantynopolski w 381 roku⁷⁰, potwierdzając nauczanie św. Bazylego na temat trzech odrębnych Osób Boskich wewnątrz jednej natury oraz głosząc, jak Bazyli, bóstwo Ducha Świętego.

Chociaż św. Bazyli był przede wszystkim autorem komentarzy biblijnych oraz dzieł dogmatycznych, ascetycznych i moralnych, to jednak zostawił ślad swej twórczości także w kulturze świeckiej, pisząc utwór: *Do młodych, o sposobie wykorzystania klasyków (Ad iuvenes)*. Twierdzi w nim, że odpowiednio wyselekcjonowane studium autorów klasycznych może dostarczyć także chrześcijaninowi dobrych podstaw wykształcenia umysłowego i moralnego.

Tradycja bizantyjska przypisuje św. Bazylemu stworzenie wielu tekstów liturgicznych, a przede wszystkim tak zwanej *Liturgii św. Bazylego*. Tradycja ta stawia go w szeregu najwybitniejszych twórców tekstów liturgicznych, którzy w IV i V wieku położyli podwaliny pod liturgię Kościoła: św. Hilarego z Poitiers i św. Ambrożego z Mediolanu na Zachodzie oraz św. Jana Złotoustego (Chryzostoma) na Wschodzie.

2. Św. Grzegorz z Nazjanzu

Św. Grzegorz z Nazjanzu (329-390; Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός; *Gregorius Nazianzenus*)⁷¹ jest nazywany także «Teologiem» (ὁ Θεολόγος; *Theologus*), a to ze względu na pięć głębokich *Mów teologicznych (Orationes theologicae)*, które wygłosił przeciw arianom w Konstantynopolu.

Ukończywszy wspaniałe studia świeckie, ok. 358 r. przyjął chrzest i zaprzagnął poświęcić się «filozofii» monastycznej. Pod koniec 361 r.

⁷⁰ Por. NSWP 875.

⁷¹ Por. NSWP 406-413.

jego ojciec – również św. Grzegorz (zwany «Starszym»; Γρηγόριος ὁ Πρεσβύτερος; *Gregorius Nazianzenus, Senex*) – wyświęcił go na kapłana wbrew jego woli, gdyż syn marzył o życiu pustelniczym. Marzenia tego nie mógł zrealizować do końca, gdyż jego przyjaciel – św. Bazyli Wielki – zmusił go do przyjęcia święceń biskupich. Nie zdołał go jednak przekonać do objęcia kanonicznie stolicy biskupiej – Sasimy (Σάσιμα); Grzegorz uciekł i zaczął prowadzić pustelnicze życie, usprawiedliwiając swój wybór w dziele *O ucieczce (De fuga)*.

Gdy w sierpniu 378 roku zmarł ariański cesarz Walens (*Flavius Iulius Valens*)⁷², prawowierni chrześcijanie starali się przejąć także stolicę biskupią w cesarskim mieście Konstantynopolu, która od roku 351 pozostawała w rękach arian. Aby zgromadzić wiernych i duszpastersko się nimi zająć, zwrócono się do św. Grzegorza, który zamieszkał wówczas w tym mieście w domu jednego ze swoich krewnych.

Jako biskup cesarskiego Konstantynopolu (380-381) Grzegorz przewodniczył w roku 381 początkowi Pierwszego Soboru Konstantynopolskiego. Spotkał się jednak już wtedy z wieloma trudnościami, które zmusiły go do usunięcia się z Konstantynopola. Zarzucano mu bezprawne objęcie tej stolicy, skoro był przeznaczony na biskupa Sasimy. Zgodnie bowiem z postanowieniem Soboru Nicejskiego z 325 r., biskup miał pozostawać do śmierci w diecezji, dla której został wyświęcony (biskup był zaślubiony z diecezją, jak oblubienica z oblubieńcem). Po śmierci swojego ojca Grzegorz kierował jeszcze przez krótki czas Kościołem w Nazjanzie, stąd znany jest jako Grzegorz z Nazjanzu. Przeprowadził się następnie do Arianzu, gdzie zakończył życie.

Św. Grzegorz miał duszę mistyka i był największym poetą chrześcijańskim języka greckiego. Wśród jego dzieł, napisanych wierszem, szczególnie cenny jest poemat autobiograficzny *O moim życiu (De vita sua)*. Cenne są także jego *Listy (Epistulae)*, które dobrze ukazują jego trudne i bogate życie oraz zawierają wiadomości ważne dla dziejów Kościoła tamtych czasów.

⁷² Por. F.J. WIEBE, *Kaiser Valens und die heidnische Opposition*, Bonn 1995; N. LENSKI, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley 2002.

3. Św. Grzegorz z Nyssy

Św. Grzegorz z Nyssy (335-394; Γρηγόριος Νύσσης; *Gregorius Nyssenus*)⁷³, młodszy brat św. Bazylego Wielkiego, był filozofem pośród Ojców Kapadockich, a to z powodu jego głębokich myśli i rozważań dotyczących teologii spekulatywnej i mistyki. W roku 371 św. Bazyli mianował go biskupem Nyssy.

Przez całe życie Grzegorz utrzymywał szczególne więzi duchowe ze swoją siostrą św. Makryną Młodszą (Μακρίνα; *Macrina*)⁷⁴, której żywot opisał (*Vita Sanctae Macrinae*). Makryna uważana jest za fundatorkę żeńskiego monastycyzmu greckiego.

Zachwycony wielkością Orygenesesa, św. Grzegorz podzielał niektóre jego doktryny, w tym także i te, które zostały później potępione, np. apokatastazę (ἀποκατάστασις)⁷⁵. Niemniej jednak, nie wahał się odrzucić najbardziej kontrowersyjnych tez Orygenesesa, takich jak ta, że dusza zostaje zesłana do ciała za karę. Grzegorz był przekonany, że cały człowiek został stworzony przez Boga jako dobry (por. *Stworzenie człowieka* [*De opificio hominis*] oraz *Wielka mowa katechetyczna* [*Oratio catechetica magna*]).

Zagadnienie nieśmiertelności duszy było także przedmiotem jego dyskusji z umierającą siostrą Makryną (por. *O duszy i zmartwychwstaniu* [*Dialogus de anima et resurrectione qui inscribitur Macrina*]). Dialog ten, o zabarwieniu platońskim, stanowi podstawę całej późniejszej teologii mistycznej, która będzie ukazywała duszę jako ciągle oczyszczającą się i zmierzającą do mistycznego zjednoczenia się z Bogiem.

W ten sposób św. Grzegorz z Nyssy stanie się pierwszym teologiem mistycznym, zaś jego myśl będą kontynuowali tacy pisarze jak Pseudo-Dionizy Areopagita (Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης; *Dionysius Areopagita*)⁷⁶ czy

⁷³ Por. NSWP 413-421.

⁷⁴ Por. A.M. SILVAS, *Macrina the Younger, Philosopher of God*, Turnhout 2008.

⁷⁵ Apokatastaza oznacza: przywrócenie, odnowienie, powrót. Dla Orygenesesa pojęcie to miało szczególne znaczenie. Użył tego terminu odnośnie do końcowego stanu człowieka, wszystkich duchów i wszechświata, twierdząc rzekomo, że w nowym, odnowionym przez Boga świecie, wszystko powróci do harmonii i bezgrzeszności sprzed grzechu pierworodnego. Bóg wówczas prawdziwie będzie wszystkim we wszystkich, gdy zniknie grzech i nieposłuszeństwo względem Niego, a sam szatan i wszystkie złe duchy powrócą do pierwotnego stanu bezgrzeszności i przyjaźni z Bogiem. Niektóre dzieła Orygenesesa potwierdzają tę opinię, ale inne jej zaprzeczają, odrzucając szczególnie ideę apokatastazy.

⁷⁶ Por. NSWP 276-280. Do dzisiaj pozostaje zagadką postać rzekomego Dionizego Areopagity, o którym opowiadają Dz 17, 34. Temuż bowiem św. Dionizemu z Aten przypisuje się autorstwo całego *Corpus Areopagiticum* (lub *Dionysiacum*). Wzmianka o Dionizym

św. Maksym Wyznawca (Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής; *Maximus Confessor*)⁷⁷.

Począwszy od młodzieńczego dzieła *O dziewictwie* (*De virginitate*) aż do pism ascetycznych powstałych w późniejszym czasie, św. Grzegorz z Nyssy zgłębia tajniki nauki chrześcijańskiej, rozpowszechnia wartości życia mniszego, zajmuje się chrystologią, a szczególnie implikacjami chrystologicznymi i mistycznymi zjednoczenia duszy oczyszczonej przez boski *Logos* (Λόγος). Wysławianie wartości dziewictwa i ascetycznego sposobu życia jest o tyle ciekawe u św. Grzegorza, że wiemy o nim, iż był żonaty z niewiastą o imieniu Theosebia.

4. Podsumowanie

Dzięki Ojcom Kapadockim arianizm został prawie całkowicie pokonany. Będzie istniał tylko jeszcze pośród ludów barbarzyńskich (Gotów).

Areopagicie po raz pierwszy pojawia się jednak dopiero w roku 532 w Konstantynopolu, kiedy to monofizyci i katolicki biskup Efezu Hipacjusz spotkali się podczas dysputy teologicznej. Heretycy, chcąc udowodnić prawowierność, odwołali się wówczas do rzekomych dzieł, które miałby napisać sam Dionizego Areopagita (w I wieku). Hipacjusz natomiast zakwestionował już wówczas autentyczność tych pism. Dopiero w okresie Odrodzenia dwaj humaniści – Lorenzo Valla i Erazm z Rotterdamu – wykazali, iż *Corpus Areopagiticum* nie pochodzi od św. Dionizego Areopagity, lecz od jakiegoś anonimowego autora, który się pod niego podszył. Możemy więc jedynie powiedzieć, iż autorem całego *Corpus* był chrześcijanin pochodzenia syryjskiego, który przebywał przez długi czas w Atenach, studiując tam filozofię i teologię. Dzieła Pseudo-Dionizego Areopagity, które dotarły do naszych czasów, są następujące: *Hierarchia niebiańska* (*Hierarchia caelestis*), *O boskich imionach* (*De divinis nominibus*), *Teologia mistyczna* (*Theologia mystica*) oraz dziesięć *Listów*.

⁷⁷ Por. NSWP 675-679. Maksym, według anonimowego autora żywota napisanego po syryjsku, urodził się w Palestynie pomiędzy 579 a 580 rokiem. Ojcem jego był Samarytanin, a matką – niewolnica perska. Uciekając w roku 614 z Jerozolimy z powodu inwazji perskiej, św. Maksym miał rzekomo znaleźć schronienie w miejscowości Kyzikos koło Konstantynopola (Κύζικος, łac. Cyzicus). Około 626 r. zbiegł do Afryki. Krótco natomiast przed rokiem 647 udał się do Rzymu, gdzie w roku 649 uczestniczył w synodzie laterańskim zwołanym przez papieża Marcina I. Synod ten bronił dwóch woli – boskiej i ludzkiej – Chrystusa. Czynił tak, przeciwstawiając się błędnej nauce cesarza Konstansa II, wyrażonej w jego edykcje (τύπος). Powróciwszy w 653 roku do Konstantynopola, św. Maksyma poddano procesowi sądowemu z powodu nieprzyjmowania heretyckiej wiary monoteletów i w roku 654 skazano go na wygnanie do Bizji w Tracji. W roku 662 odbył się jego drugi proces i wraz z uczniem Anastazym został skazany najpierw na tzw. karę irańską, która polegała na obcięciu języka i prawej ręki, a następnie – na wygnanie i uwięzienie w twierdzy Schemaris koło miejscowości Lazyka (Λαζική) nad Morzem Czarnym (w dzisiejszej Gruzji). Zmarł tam 13 VIII tegoż samego roku z powodu wyczerpania i przeżytych męczarni. Maksymowi przypisuje się tradycyjnie autorstwo około dziewięćdziesięciu pism.

Zapoczątkował go u nich misyjny biskup ariański Ulfila (*Ulfila, Ulfilas*; inaczej Wulfila, Wilczek)⁷⁸. Gdy Goci zajmą prowincje zachodnie Cesarstwa, arianizm znów się pojawi i trzeba będzie czekać jeszcze około dwustu lat, aż całkowicie zniknie.

Rozdział IX

Św. Hilary z Poitiers, św. Ambroży, św. Hieronim i Pierwszy Sobór w Konstantynopolu

1. Św. Hilary z Poitiers

Największym obrońcą prawowiernej wiary występującym na Zachodzie przeciw arianom był św. Hilary (*Hilarius Pictaviensis*)⁷⁹, biskup Poitiers w Galii. Nawrócił się na chrześcijaństwo i został biskupem swego rodzinnego miasta. Jego burzliwe i cenne życie można podzielić na dwa okresy: przed i po wygnaniu do Frygii w Azji Mniejszej, na które skazał go w latach 356-360 (lub 361) ariański cesarz Konstancjusz II (*Flavius Iulius Constantius*)⁸⁰.

W latach poprzedzających wygnanie św. Hilary prowadził wybitną działalność duszpasterską. Wyjaśnił wówczas wiernym Ewangelię św. Mateusza, pisząc do niej *Komentarz (In Matthaeum)*. Odzwierciedla on zły, archaiczny stan teologii dogmatycznej na Zachodzie w tamtych czasach. Teologii tej brakuje w walce z arianami precyzji i głębi, jaka jawi się już wówczas w dziełach Ojców greckich.

⁷⁸ Por. NSWP 982-983. Urodził się w Kapadocji w rodzinie chrześcijańskiej około roku 311. Jako dziecko został wraz z rodzicami porwany przez Gotów, którzy zawiedli go za Dunaj. W roku 341 został w Konstantynopolu wyświęcony na biskupa i poświęcił się szerzeniu wiary ariańskiej pośród Gotów. Przez sześć lat działał na północ od Dunaju. Ułożył dla Gotów alfabet i przetłumaczył dla nich Biblię. Prześladowanie ze strony pogańskich Gotów zmusiło go do schronienia się w położonej na południe od dolnego odcinka Dunaju Mezji. W 360 r. uczestniczył w heretyckim Synodzie Konstantynopskim i podpisał ariańskie wyznanie wiary (niemniej jednak umiarkowane). Umarł w roku 383 podczas podróży do Konstantynopolu.

⁷⁹ Por. NSWP 450-454.

⁸⁰ Por. S. BRALEWSKI, *Konstancjusz II*, w: *Słownik cesarzy rzymskich*, Poznań 2001, s. 255-260; W. CERAN, *Konstancjusz II*, w: O. JUREWICZ (wyd.), *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, Warszawa 2002, s. 269-270.

Wygnanie przyczyniło się do tego, że św. Hilary poznał precyzyjne rozumowanie teologiczne, używane w walce z arianami przez Ojców greckich, oraz wypracowaną przez nich terminologię dogmatyczną. Hilary był pierwszym Ojcem łacińskim, który osobiście uczestniczył w polemikach z arianami. Powróciwszy z wygnania, przeszczepił na Zachód precyzyjną terminologię dogmatyczną Greków oraz przełożył ją na łacinę. Dokonał tego zwłaszcza w swoim najważniejszym, składającym się z dwunastu ksiąg, dziele – *O Trójcy Świętej (De Trinitate)*. Ten jego imponujący wykład nauki trynitarnej Kościoła stanie się wzorcem dla późniejszych traktatów dogmatycznych dotyczących tej tajemnicy wiary. Dzieło to będzie znane na przykład św. Augustynowi z Hippony († 430), który oprze się na nim, pisząc swoje wiekopomne dzieło *De Trinitate*.

Powróciwszy z wygnania do rodzinnej Galii, św. Hilary poświęcił się walce z arianizmem nie tylko na tych terenach, ale także na północy Italii. Stał się on również opiekunem św. Marcina (*Martinus Turonensis*)⁸¹ – pierwszego mnicha Galii, który zostanie biskupem Tours, zapoczątkowując na Zachodzie serię biskupów wziętych ze stanu mniszego. Sulpicjusz Sewer (*Sulpicius Severus*)⁸², adwokat z Bordeaux (*Burdigala*), arystokrata praktykujący ideały życia monastycznego, napisze w roku 397 jego żywot: *Vita Sancti Martini*.

Ważnym dziełem św. Hilarego jest jego komentarz do Psalmów. Hilary komponował też hymny liturgiczne, gdyż – będąc na Wschodzie – dostrzegł, jaką wielką wagę dla liturgii mają śpiewy wiernego ludu. Hymny te starał się włączyć do liturgii swojego Kościoła. Nie dotrwały one jednak do naszych czasów; najprawdopodobniej były zbyt wyszukane i trudne dla prostego ludu.

2. Św. Ambroży

Św. Ambroży (*Ambrosius Aurelius, Mediolanensis*)⁸³ urodził się w Trewirze w roku 339 (ewentualnie w 337) w jednym z najznakomitszych rodów Cesarstwa Rzymskiego. Studiował retorykę, a potem był retorem w prefekturze Sirmium (obecnie Sremska Mitrovica w Serbii). Około roku 370 został mianowany konsulem Ligurii i Emilii (*consularis*

⁸¹ Na temat św. Marcina z Tours, por. hasło „Sulpicjusz Sewer”, w: NSWP 884-885.

⁸² Por. NSWP 884-885.

⁸³ Por. NSWP 49-60.

Liguriae et Aemiliae) z siedzibą w Mediolanie. Rządy swoje sprawował uczciwie i szlachetnie, czego dowodem może być choćby fakt, iż został wybrany na biskupa Mediolanu (7 XII 374 lub 1 XII 373 roku). Jego poprzednikiem był ariański biskup Auksencjusz (Ἀυξέντιος Μεδιολάνων; *Auxentius*)⁸⁴. Gdy wierni Mediolanu wybrali Ambrożego na biskupa, był on jeszcze katechumenem, a w jego wyborze uczestniczyli zarówno katolicy, jak i arianie. Działo się to dlatego, że Ambroży był ceniony jako świecki polityk, a fakt, że nie był jeszcze ochrzczony, stanowił wspaniały atut dla kompromisu pomiędzy zwalczającymi się stronami. W tydzień po przyjęciu chrztu Ambroży został wyświęcony na biskupa. Ponieważ był człowiekiem mądrym i rozważnym oraz wiedział, że czasy są trudne i że biskup musi mieć głęboką wiedzę teologiczną, św. Ambroży nie wygłaszał kazań, dopóki nie posiadał wykształcenia teologicznego. Jego prywatnym nauczycielem teologii został kapłan Symplicjan (*Simplicianus Mediolanensis*)⁸⁵, który w przyszłości zastąpi go na katedrze biskupiej.

Zakończywszy trzyletnie studiowanie teologii, św. Ambroży zaczął publicznie głosić słowo Boże i je wyjaśniać. Jego pierwszym dziełem, owocem działalności kaznodziejskiej, było *O dziewicach* (*De virginibus*). Temat chrześcijańskiego dziewictwa był bardzo drogi św. Ambrożemu. Poświęcił mu bowiem także i inne, podobne dzieła: *O dziewictwie* (*De virginitate*), *O ustanowieniu dziewicy* (*De institutione virginis*), *Zachęta do dziewictwa* (*Exhortatio virginitatis*).

Wiele trudu włożył też św. Ambroży w wypracowanie prawodawstwa i liturgii swojego Kościoła. Napisał w tym celu kilka dzieł dotyczących obowiązków duchowieństwa (np. *O obowiązkach szafarzy* [*De officiis ministrorum*]), sakramentu pokuty (*O pokucie* [*De paenitentia*]) oraz innych sakramentów (dla neofitów: *O Tajemnicach* [*De Mysteriis*], *O Sakramentach* [*De Sacramentis*]).

Na jego twórczość składają się dzieła egzegetyczne, moralne i ascetyczne, dogmatyczne, mowy, listy i inne. Jako kaznodzieja wyjaśniał katechumenom głównie Stary Testament. Nowego Testamentu dotyczy tylko systematyczny komentarz do Ewangelii według św. Łukasza: *Expositio Evangelii secundum Lucam*.

Bardzo wiele sił poświęcił św. Ambroży walce z herezją ariańską. Działo się to bowiem w trudnym kontekście dziejowym, kiedy to sprzy-

⁸⁴ Por. W. MYZOR, *Auksencjusz z Durostorum*, w: C. VIDAL MANZANARES (wyd.), *Pisarze wczesnochrześcijańscy I-VII w.*, Warszawa 2001; NSWP 169-170.

⁸⁵ Por. NSWP 896.

jająca arianom cesarzowa Justyna (*Flavia Iustina Augusta*)⁸⁶ chciała odebrać katolikom w Mediolanie bazyliki (385-386). Jego największym dziełem zwróconym przeciwko arianom jest *O wierze do Gracjana* (*De fide ad Gratianum*). Utwór ten powstał w odpowiedzi na prośbę cesarza Gracjana (*Flavius Gratianus*)⁸⁷, który chciał poznać prawowierną naukę Kościoła, by móc się ustrzec przed błędem herezji. Także traktat *O Duchu Świętym* (*De Spiritu Sancto*) jest pismem antyariańskim. Autor, broniąc bóstwa Ducha Świętego, opiera się głównie na cytatach biblijnych. Ponadto, wykorzystuje obficie utwór Dydyma Ślepeca z Aleksandrii, dzieła św. Bazylego Wielkiego – *O Duchu Świętym* (*De Spiritu Sancto* [Περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος]) i *Przeciw Eunomiuszowi* (*Adversus Eunomium*) – oraz *Listy I i IV do Serapiona* (*Epistulae ad Serapionem*) św. Atanazego Aleksandryjskiego. W taki sposób św. Ambroży sprawił, że cesarze zachodni stali się obrońcami prawowiernej wiary nicejskiej.

Niemniej jednak, współpraca z cesarzami Gracjanem, Walentynianem II (*Flavius Valentinianus*)⁸⁸ i Teodozjuszem I Wielkim (Θεοδόσιος Α'; *Flavius Theodosius; Theodosius Magnus*)⁸⁹ nie była łatwa, zwłaszcza wówczas, gdy chodziło o obronę praw Kościoła. Ambroży robił wszystko, aby z kurii senatorskiej w Rzymie usunięty został posąg bogini Wiktorii – symbol oporu pogańskiej arystokracji (384 r.). Kiedy indziej znów przeciwstawił się nakazowi cesarza Teodozjusza Wielkiego, który chciał, aby to biskup Kallinikum nad Eufratem w Mezopotamii (dzisiejsze Ar-Rakka w Syrii) z własnych funduszy odbudował synagogę żydowską, spaloną w 388 roku przez fanatycznych chrześcijan. W dwa lata później Ambroży zmusił Teodozjusza do publicznej pokuty za to, iż wydał on nakaz zmasakrowania siedmiu tysięcy mieszkańców Tessaloniki w odwecie za rebelię przeciwko cesarskim urzędnikom.

⁸⁶ O. SEECK, *Iustinus 15*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, X/2, Stuttgart 1919, kol. 1337-1338.

⁸⁷ Por. G. GOTTLIEB, *Gratianus*, w: *Reallexikon für Antike und Christentum*, XII, Stuttgart 1983, kol. 718-732.

⁸⁸ Por. B. CROKE, *Arbogast and the Death of Valentinian II*, «Historia» 25 (1976), s. 235-244.

⁸⁹ Por. A. LIPPOLD, *Theodosius der Große und seine Zeit*, München 1980².

3. Św. Hieronim

Św. Hieronim (*Sophronius Eusebius Hieronymus Stridonensis*)⁹⁰ urodził się na rubieżach łacińskiej części Cesarstwa – w Strydonie, który był rzymską fortecą w Dalmacji. Po błyskotliwych studiach humanistycznych w Rzymie, gdzie przyjął chrzest, przeniósł się do Trewiru, aby szukać zatrudnienia przy dworze cesarskim. Tam też zetknął się z rodzącym się monastycyzmem i nim się zachwycił. Około roku 370 przeniósł się do leżącej na północy Italii Akwilei, by wraz z innymi młodymi ascetami prowadzić tam wspólnotowe życie mnisze. Niestety, stosunkowo szybko wspólnota się rozpadła i Hieronim udał się do Syrii, gdzie osiadł na pustyni Chalkis (375-377). Napisał wówczas pierwsze swoje dzieło, które jest także pierwszym dziełem monastycznym powstałym w języku łacińskim: *Żywot św. Pawła mnicha Tebańskiego, Pierwszego Pustelnika (Vita S. Pauli monachi Thebaei, Primi Eremitae)*. Hieronim napisze później jeszcze dwa żywoty świętych mnichów: *Żywot św. Hilariona (Vita S. Hilarionis)* i *Żywot św. Malchusa, mnicha wziętego do niewoli (Vita S. Malchi, monachi captivi)*.

Żyjąc na pustyni Chalkis, Hieronim szlifował znany mu już język grecki. Zaczął także uczyć się hebrajskiego i poznał cenionych żydowskich egzegetów. Przebywając w kręgu języka syryjskiego, przyswoił sobie jego podstawy. W Antiochii biskup Paulin II (*Paulinus Antiochenus*)⁹¹ wyświęcił go na kapłana. Hieronim przeniósł się następnie do Konstantynopola i został uczniem św. Grzegorza z Nazjanzu. Po roku 381 powrócił do Rzymu i święty papież Damazy I (*Damasus*)⁹² mianował go swoim sekretarzem.

Pełniąc tę funkcję, św. Hieronim propagował jednocześnie ideały monastyczne i ascetyczne wśród arystokratek zbierających się w pałacu św. Marcelli (*Marcella*) na Awentynie⁹³. Papież Damazy zlecił mu ponadto poprawienie dotychczasowych przekładów Pisma świętego na łacinę. Hieronim zabrał się więc do tłumaczenia Starego Testamentu z oryginału

⁹⁰ Por. NSWP 436-447.

⁹¹ Por. P. MARAVAL, *Le christianisme de Constantin à la conquête arabe*, Paris 1997, s. 334-347.

⁹² Por. J.N.D. KELLY, *Encyklopedia papieży*, Warszawa 1997, s. 52-54.

⁹³ Na temat tej działalności św. Hieronima w Rzymie, por. L. MIRRI, *La vita ascetica femminile in san Girolamo* [= diss. Pontificia Università S. Tommaso d'Aquino], Roma 1992; TAŻE, *La dolcezza nella lotta. Donne e asceti secondo Girolamo* [= Spiritualità occidentale], Comunità di Bose, Magnano 1996.

hebrajskiego, a łacińskie tłumaczenia Nowego Testamentu opracowywał na podstawie tekstu greckiego.

Niestety, porywczy i nieznający dyplomacji, prostolinijny, surowy Hieronim narobił sobie wielu wrogów. Gdy 11 XII 384 roku zmarł papież Damazy i Hieronim stracił swojego obrońcę, wrogowie przystąpili do akcji. Przeciwny Hieronimowi był także nowy papież – św. Syrycjusz (*Siricius*)⁹⁴, który złym okiem patrzył na monastycyzm. W rezultacie, w 385 roku, Hieronim musiał opuścić Rzym. Wyruszył w kierunku Betlejem. Płynąc tam, zatrzymał się w Salaminie na Cyprze, gdzie biskupem był św. Epifaniusz (Ἐπιφάνιος; *Epiphanius*)⁹⁵ – wielki wróg Orygenesza, który widział w Aleksandryjczyku źródło wszelkiej herezji w Kościele. Epifaniusz przekonał Hieronima, że nauka Orygenesza jest błędna. W ten sposób ze zwolennika Orygenesza św. Hieronim stał się jego wrogiem. Zerwał także więzy przyjaźni z Rufinem z Akwilei (*Tyrannius Rufinus*)⁹⁶, które łączyły go z nim od czasów, gdy obaj byli mnichami w klasztorze w Akwilei. Rufina, będącego kapłanem żeńskiego klasztoru mniszek łacińskich na Górze Oliwnej w Jerozolimie, popierał miejscowy biskup – Jan II (*Iohannes Hierosolymitanus*)⁹⁷, który był zwolennikiem Orygenesza. Rufin nadal tłumaczył więc na łacinę dzieła Orygenesza i był zachwycony jego geniuszem. Hieronim natomiast, przebywając już w klasztorze w Betlejem (niedaleko Jerozolimy), krytykował jako błędnowierców zarówno biskupa Jana z Jerozolimy, jak i dawnego przyjaciela Rufina.

Główną zasługą św. Hieronima dla Kościoła jest jego praca translatorska i filologiczno-egzegetyczna dotycząca Pisma świętego. Jak już wspomnieliśmy, zachęcony przez świętego papieża Damazego i przy jego wsparciu, poprawił w Rzymie łaciński tekst czterech Ewangelii (jest to tekst tzw. Wulgaty [*Vulgata*]) i przetłumaczył Psalterz. W Betlejem natomiast zajął się przekładem i dalszym poprawianiem Psalterza oraz innych tekstów biblijnych. Napisał ponadto bardzo wiele wartościowych komentarzy do ksiąg biblijnych.

Będąc znawcą greki, w czasie pobytu w Konstantynopolu, św. Hieronim przetłumaczył na łacinę *Kronikę* (dzieje świata) napisaną po

⁹⁴ Por. F.R. GAHBAUER, *Siricius*, w: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, X, Herzberg 1995, kol. 530-531.

⁹⁵ Por. NSWP 309-312.

⁹⁶ Por. NSWP 849-853.

⁹⁷ Por. I. GREGO, *Giovanni II, vescovo di Gerusalemme. Le controversie origenista e pelagiana*, «*Studia Orientalia Christiana*» 22 (1989), s. 95-126.

grecku przez Euzebiusza z Cezarei oraz kontynuował ją, uzupełniając jej dzieje aż do czasu, w którym pisał (do roku 378). Opierając się zaś na Euzebiuszowej *Historii kościelnej* (Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία), św. Hieronim ułożył pierwszy podręcznik dotyczący pisarzy chrześcijańskich – *O sławnych mężach* (*De viris illustribus*), cenny przewodnik po najstarszej literaturze chrześcijańskiej.

Był także wspaniałym tłumaczem dzieł Ojców greckich. Przełożył z greki liczne pisma monastyczne. Jest również autorem ważnych dzieł polemicznych: *Contra Helvidium*, *Contra Iovinianum*, *Contra Vigilantium* i *Contra Pelagianos*, które są apologiami dziewictwa i monastycyzmu, oraz *Contra Iohannem Hierosolymitanum* i *Contra Rufinum*, w których zwalczał błędne tezy Orygenesa.

Hieronim pozostawił około 150 listów (*Epistulae*), dających świadectwo jego wielkiej erudycji biblijnej i dogmatycznej oraz głębokiej znajomości kultury antycznej. Stanowią one prawdziwą skarbnicę myśli egzegetycznej, ascetycznej, moralnej i doktrynalnej.

4. Pierwszy Sobór Konstantynopolski (381 r.)⁹⁸

Pierwszy kanon Pierwszego Soboru Konstantynopolskiego z 381 roku potępia «wszelką herezję, a w szczególności eunomianów, czyli anomejczyków, arianów lub eudoksjanów, a ponadto semiarianów lub pneumatomachów. Jednocześnie potępia herezje sabelian, marcelian, fotinianów i apolinarystów». Drugi kanon soborowy określa zakres jurysdykcji biskupów na terenie ich diecezji. Trzeci natomiast postanawia: «Biskup Konstantynopola musi mieć honorowy prymat po biskupie Rzymu, gdyż Konstantynopol jest nowym Rzymem».

Oto fragment wyznania wiary Nicejsko-Konstantynopolskiej dotyczący bóstwa Syna i Ducha Świętego:

⁹⁸ Por. NSWP 875.

<p>Καὶ εἰς ἓνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν μονογενῆ, τὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννηθέντα πρὸ πάντων τῶν αἰώνων· φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρί, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο. Τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ σαρκωθέντα ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου καὶ ἐνανθρωπήσαντα. Σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ἡμῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, καὶ παθόντα καὶ ταφέντα. Καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὰς Γραφάς. Καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καθεζόμενον ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρὸς. Καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος.</p> <p>Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τὸ κύριον καὶ τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν.</p>	<p>Et in unum Dominum Iesum Christum Filium Dei, unigenitum, natum ex Patre unigenitum ante omnia saecula, lumen de lumine, Deum verum de Deo vero, natum, non factum, consubstantialem Patri, per quem omnia facta sunt. Qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit de coelis, et incarnatus est de Spiritu Sancto et Maria Virgine, et homo factus est. Crucifixus etiam pro nobis sub Pontio Pilato, et passus et sepultus est et resurrexit tertia die secundum Scripturas. Et ascendit in coelos, et sedet ad dexteram Patris, et venturus [est] cum gloria iudicare vivos et mortuos; cuius regni non est finis.</p> <p>Et in Spiritum Sanctum, Dominum, vivificantem, ex Patre procedentem, qui cum Patre et Filio simul adoratur et conglorificatur, qui locutus est per Prophetas.</p>
---	--

Rozdział X

Św. Augustyn z Hippony

Życie św. Augustyna (354-430; *Aurelius Augustinus, Hipponensis*)⁹⁹ znamy dobrze dzięki jego własnym dziełom: 1) *Dialogom (Dialogi)* filozoficznym, które napisał w Cassiciacum koło Mediolanu jeszcze przed przyjęciem chrztu; 2) *Wyznaniom (Confessiones)* – chyba najbardziej znanemu jego dziełu; 3) *Retractationes*, które napisał pod koniec życia.

⁹⁹ Por. NSWP 128-169.

Wszystkie te utwory, obok ogromnego znaczenia teologicznego, filozoficznego, mistycznego i literackiego, posiadają też nieocenioną wartość autobiograficzną.

Św. Augustyn urodził się w północnej Afryce Łacińskiej, w Tagaście (Numidia) 13 XI 354 roku jako syn Patrycjusza (*Patricius*) – właściciela niewielkiej posiadłości i radnego miejskiego, oraz Moniki – niewiasty świętej i dzielnej. Byli oni Rzymianami. Augustyn uczył się najpierw w rodzinnej Tagaście, a potem w Madaurze i stołecznej Kartaginie. Po skończeniu studiów został tam retorem. Przedmiot ten wykładał następnie w Rzymie, a w końcu w Mediolanie. Z domu wyniósł chrześcijańskie wychowanie. W wieku dziewiętnastu lat, czytając dzieło Cycerona *Hortensius* (była to zachęta do umiłowania prawdy i filozofii), postanowił poświęcić się zdobywaniu wiedzy i poszukiwaniu prawdy. Szukał jej najpierw w Piśmie świętym, ale jego lektura mu w tym nie pomogła, a wręcz przeciwnie, stwierdził, że w chrześcijańskiej Biblii nie ma prawdy. Stało się tak dlatego, że łaciński przekład Pisma świętego był ubogi pod względem językowym, a niekiedy nawet posiadał błędy składniowe i gramatyczne. Augustyn przyłgął wówczas do manichejczyków. Od Maniego (Manes, Manicheusz)¹⁰⁰ przejął

¹⁰⁰ Por. NSWP 680-683. *Manes* lub *Manichaeus* urodził się w roku 216 w Persji. W wieku dwunastu lat miał rzekomo otrzymać od Ducha – swojego niebiańskiego *alter ego* – zachętę do odłączenia się od sekty elkezaitów (elkezaici lub elkazaici, elkezejczycy – sekta synkretyczna o charakterze gnostyckim pochodząca od ebionitów, działająca od II do V wieku). Duch miał mu wówczas rzekomo objawić walkę, jaka toczy się odwiecznie pomiędzy światłem a ciemnością. Mając dwadzieścia cztery lata, dostał rzekomo rozkaz, by ogłosić się apostołem Światłości i Zbawienia. Odbył podróż do Indii, gdzie poznał buddyzm. Na początku królestwa Szapura I (? – 272; władca Persji z dynastii Sasanidów, syn Ardaszira I. Samodzielnie sprawował rządy w latach 241-272) powrócił do ojczyzny, objeżdżając całe cesarstwo, Egipt, Margianę i Baktріę. Podczas trzydziestu lat rządów Szapura I manicheizm współistniał na dworze cesarskim z religią Zaratustry. Po śmierci Szapura I (273 r.) i po roku panowania jego następcy i syna Hormizda I (274), kolejny władca Bahram I (wnuk albo syn Szapura I) uwięził Maniego: skuto mu łańcuchami ręce, nogi i szyję. Napisał wówczas do swojej sekty ostatnie przesłanie i zmarł w wieku około sześćdziesięciu lat. Był to poniedziałek, godzina jedenasta. Obcięto mu następnie głowę i poćwiartowano, tak iż wiernym udało się zdobyć tylko jego nieliczne szczątki. Głowę jego powieszono na jednej z bram miasta. Zdarto z niego skórę i nadmuchano, aby przez długi czas powiewała na wietrze. Jego «męka» (zwana także «ukrzyżowaniem») trwała dwadzieścia sześć dni.

Manicheizm jest zlepkiem nauk i wierzeń judeochrześcijańskich oraz perskich i hinduskich. Według manichejczyków, światłość cały czas emanuje nowe boskie Eony, pośród których piątym jest Jaśniejący Jezus – Zbawiciel, który w ludzkiej postaci zszedł na ziemię, aby obudzić Adama. Stworzony przez demona o imieniu Ashqalun i przez diablicę Namraël, Adam zjadł Światłość, która znajdowała się w poronionych płodach, i wykrzyk-

materializm, dualizm i panteizm. Heretyckiej nauce pozostawał wierny aż przez dziewięć lat, aczkolwiek był ciągle był u manichejczyków tylko nowicjuszem” (*auditor*). Odwrócił się od nich wówczas, gdy dostrzegł w ich doktrynie nieścisłości i braki. Przyłgął wtedy do akademików, stając się jak oni sceptykiem i uważając, że wszystko jest względne, a obiektywna prawda nie istnieje.

Powrót Augustyna do chrześcijaństwa rozpoczął się w Mediolanie, gdy miał trzydzieści dwa lata. Stało się to głównie pod wpływem kazań biskupa Mediolanu – św. Ambrożego. Nawrócenie św. Augustyna miało miejsce na początku sierpnia 386 roku. Mieszkał on wówczas na wsi Cassiciacum pod Mediolanem (prawdopodobnie chodzi o dzisiejsze Cassago Brianza). W marcu zaś 387 r. powrócił do Mediolanu i brał udział w katechezach przedchrzcielnych wygłaszanych przez św. Ambrożego. Chrzest przyjął z jego rąk w nocy z 24 na 25 kwietnia podczas wielkosobotniej wigilii paschalnej. Augustyn postanowił wówczas powrócić do rodzinnej Afryki. Podczas podróży zmarła mu w Ostii matka – św. Monika. Zatrzymał się więc w Rzymie przez 8-10 miesięcy, poznając bliżej życie monastyczne. Powróciwszy do Afryki, zamieszkał w rodzinnej Tagaście.

Dzieła, które napisał w Cassiciacum, Mediolanie, Rzymie i Tagaście, były liczne i głównie filozoficzne. Napisał także wówczas dwa traktaty skierowane przeciw manichejczykom: *O zwyczajach Kościoła katolickiego i o zwyczajach manichejczyków* (*De moribus Ecclesiae catholicae et de moribus Manichaeorum*) oraz *O Księdze Rodzaju przeciw manichejczykom* (*De Genesi adversus Manichaeos*).

Pragnąc wieść życie mnisze i szukając miejsca na założenie klasztoru, w roku 391 przeniósł się do Hippony. Tam to stary i schorowany biskup Waleriusz (*Valerius*) wyświęcił go na kapłana. Po około czterech latach (w 395 lub w 396 r.) został wyświęcony na pomocniczego biskupa tegoż miasta, a po śmierci Waleriusza (w 397 r.), Augustyn już sam kierował diecezją.

nał: «Niech będzie przeklęty ten, kto stworzył moje ciało, ten, który zamknął w nim moją duszę oraz niech będą przeklęci rebelianci, którzy uczynili ze mnie niewolnika». Aby zbawić człowieka, transcendentny Jezus cierpi uwięziony jeszcze w świecie «Krzyża Światłości», oczekując, by gigantyczne koło zakończyło czerpanie dusz i wlewanie ich do statków Księżycy i Słońca za pośrednictwem Słupa Światła. Mani przyszedł na świat rzekomo po to, aby objawić zbawienie i wyzwolić ostatecznie człowieka.

Uprzywilejowana grupa manichejczyków – wybrani – przekazuje oświecenie niższej warstwie – słuchaczom (*auditores*). Wybrani dzielą się na Mistrzów, Biskupów, Kapłanów, Prawdomównych. Manichejczycy zobowiązani byli do dawania jałmużny, modlitwy i postu.

Jako biskup walczył nadal z manichejczykami. Rozpoczął także walkę z donatystami¹⁰¹. Jeszcze nie skończyła się kontrowersja z donatystami, a już zaczął się spór z pelagianami¹⁰². Pierwsze podstawowe dzieło

¹⁰¹ Por. NSWP 287-288. Donatyzm był schizmą, która szerzyła się w Kościele północnej Afryki łacińskiej w IV i na początku V wieku; przetrwał jednak przynajmniej do VII wieku. Bezpośrednią przyczyną tej schizmy były wydarzenia w Afryce Łacińskiej zaistniałe podczas prześladowania chrześcijan za Dioklecjana (lata 303-305). Wtedy to wielu duchownych wypełniło wymóg nakazu cesarskiego i oddało pogańskiej władzy księgi Pisma świętego, aby zostały zniszczone. Ci natomiast, którzy nie wykonali nakazu, narażając się tym samym na śmierć i prześladowania, uważali tych bojaźliwych kapłanów za zdrajców (*traditores*), niegodnych stanu duchownego. Do *traditores* należał nawet biskup, a wierni, którzy nadal gromadzili się na modlitwy, zostali aresztowani i uwięzieni w Kartaginie. Gdy prześladowania ustały, ci, którzy wcześniej cierpieli, potępili *traditores* oraz tych, którzy od nich przyjmowali sakramenty. W ten sposób Kościół północnej Afryki Łacińskiej uległ podziałowi. Między innymi archidiacon kartagiński – Cecylian – został oskarżony o to, iż przeszkadzał chrześcijanom w podawaniu uwięzionym pokarmu. Gdy tenże Cecylian w latach 311-312 został wybrany na biskupa Kartaginy, wzbudziło to od razu wielki sprzeciw. W roku 312 prymas Numidii – *Secundus* – zgromadził synod i złożył Cecyliana z urzędu biskupiego. Na jego miejsce został wybrany *Maiorinus*, a po nim nastąpił Donat, od którego donatyzm bierze nazwę. Cesarz Konstantyn zlecił rozstrzygnięcie sprawy papieżowi Milcjadesowi. Ten w roku 313 zwołał synod, który opowiedział się po stronie Cecyliana. Następnie, 1 VIII 314 roku, na rozkaz Cesarza, zebrał się większy synod biskupów w Arles. Także i to zgromadzenie uniewinniło Cecyliana i potępiło okrucieństwo i przemoc jego przeciwników. Po kolejnym odwołaniu się donatystów, Cesarz wydał 10 XI 316 roku ostateczny wyrok na korzyść Cecyliana.

Donatyści rośli jednak w siłę pomimo cesarskiego wyroku. W roku 336 Donat zgromadził w Kartaginie synod, w którym wzięło udział aż 270 biskupów donatystów. Tak duża ich liczba utrzymywała się jeszcze przez sześćdziesiąt lat. Donata zesłano na wygnanie w roku 347. Rozpoczęły się srogie prześladowania donatystów, a katolicy wzrosli w siłę (w latach 347-361). Przywódcy donatystów wrócili za panowania cesarza Juliana Odstępcy (361 r.). Parmenian, następca Donata, mocną ręką rządził Kościołem donatystów i go umocnił. Kiedy w czerwcu 411 roku rozpoczęła się pod przewodnictwem przedstawiciela cesarskiego tzw. Konferencja Kartagińska (*Conlatio Carthaginensis*) – dysputa teologiczna między katolikami i donatystami – donatyści zgromadzili jeszcze na niej 285 biskupów, podczas gdy katolickich biskupów było 286. Niemniej jednak, katolicy odnieśli zwycięstwo i ponownie donatyzm dostał zakazany edyktem cesarskim. Wiele wspólnot donatystów połączyło się wówczas z katolikami. Donatyzm jednak nie zanikł, czego dowodem mogą być na przykład odnalezione w Numidii napisy donatystów pochodzące z epoki bizantyjskiej. Spotykamy tam także ruiny kościołów wiejskich, które zachowały ślady kultu trwającego nieprzerwanie od IV do VI wieku. Donatyzm niespodziewanie odżył w południowej Numidii podczas pontyfikatu papieża Grzegorza Wielkiego. Zanikł w VII wieku z powodu inwazji muzułmańskiej.

¹⁰² Por. NSWP 789-792. Nazwa pochodzi od Pelagiusza (*Pelagius*) rodem z Brytanii (urodził się około roku 354, a około roku 380-384 przyjął w Rzymie chrzest). W pelagianizmie można wyodrębnić trzy okresy rozwoju: przed rokiem 411; w latach 411-418; po roku 418.

Augustyna przeciwko tej herezji zawiera teologię odkupienia i chrztu, grzechu pierwotnego i łaski oraz polemizuje z nauką pelagian jako takich (*De peccatorum meritis et de remissione*). Drugie jego dzieło antypelagiańskie wyjaśnia zależności, jakie zachodzą pomiędzy prawem (litera), a łaską (duchem), i określa pojęcie wolności chrześcijańskiej (*De spiritu et littera*). Augustyn odpowiedział następnie na dzieło Pelagiusza – *De natura*, wykazując, iż nie należy podkreślać wielkości i wagi samej natury, jak to czynił Pelagiusz, ale przede wszystkim trzeba podkreślić ważność łaski, która uzdrawia naturę i czyni ją wolną (*De natura et gratia*). Biskup Hippony odpowiedział także na *Definitiones* Celestiusza (*Caelestius*)¹⁰³ – kontynuatora

Przed rokiem 411: w tym czasie powstało dzieło Pelagiusza *De induratione cordis Pharaonis*, które stanowi jego manifest teologiczny, jego wizję chrześcijaństwa. Pelagiusz podkreśla tu rolę zachowywania Bożych przykazań, by zapewnić sobie zbawienie wieczne. Przykazania te człowiek zachowuje dzięki własnym siłom i własnej wolnej woli, która została zaszczepiona w przez Boga w naszą naturę.

Lata 411-418: w tym okresie zrodziła się i publicznie została zakończona polemika pelagiańska. W roku 411 odbył się synod w Kartaginie zwołany przeciwko Celestiuszowi – uczniowi Pelagiusza. Synod ten potępił go. Natomiast w roku 415 odbył się synod w Diospolis przeciwko Pelagiuszowi. Synod ten jednak go uniewinnił. W roku 417 papież Innocenty I potępił Pelagiusza i Celestiusza. We wrześniu jednak roku 417 papież Zozym na krótki czas rehabilitował Pelagiusza i Celestiusza. Jednak w maju 418 roku pelagianizm został znów potępiony (w dziewięciu kanonach) przez *Concilium plenarium* w Kartaginie. Papież Zozym wydał wówczas dokument *Tractoria* potępiający obu herezjarchów. Dokument ten został rozesłany wszystkim biskupom, aby go podpisali. Także cesarz Honoriusz potępił pelagianizm. W tym okresie powstały główne dzieła Pelagiusza (*Epistula ad Demetriadem; De natura; De libero arbitrio*).

Ostatni okres po roku 418 - wypełnia polemika św. Augustyna z pelagiańskim biskupem Julianem z Eclanum koło Neapolu. Spór dotyczył zagadnienia, jak można pogodzić prawdę, iż małżeństwo jest sakramentem, a więc czymś dobrym i przynoszącym łaskę Bożą, z przekazywaniem dzieciom grzechu pierwotnego. Jeżeli bowiem rodzice przyjęli chrzest gładzący grzech pierwotny (a więc nie mający grzechu pierwotnego), to – płodząc dziecko w świętym związku małżeńskim – nie mogą przekazać mu grzechu pierwotnego, gdyż nie można dać tego, czego się nie ma.

¹⁰³ Por. NSWP 227-228. Prawnik rzymski, z pochodzenia Brytyjczyk, jeden z głównych propagatorów pelagianizmu. Gdy znajdował się w Kartaginie, został oskarżony, że błędnie naucza: 1) o śmierci (twierdząc, iż jest ona powodowana przez samą naturę człowieka, a nie z powodu grzechu Adama); 2) o przekazywaniu grzechu Adama (twierdząc, że grzech Adama zaszkodził tylko jemu samemu i nie jest przekazywany dalej); 3) o skutkach chrztu dzieci (według niego, dzieci nie otrzymują go na odpuszczenie grzechów, gdyż takowych nie mają; nie mają nawet grzechu pierwotnego). Celestiusz został potępiony w roku 411 i to potępienie ciążyło przez cały czas na pelagianizmie jako takim. Każde późniejsze osądy Celestiusza będą się opierały na tym potępieniu z Kartaginy z roku 411 (synod w Diospolis z roku 415; dwa synody afrykańskie w roku 416; interwencja papieża Zozyma: najpierw życzliwa Celestiuszowi, a później potępiająca go, w latach 417-418;

i propagatora błędnych tez Pelagiusza, negując bezgrzeszność człowieka (*impeccantia*) i stwierdzając niedoskonałość ludzkiej sprawiedliwości (*De perfectione iustitiae hominum*). Gdy synod Palestyński uznał Pelagiusza za prawowiernego, św. Augustyn napisał dzieło *De gestis Pelagii*, w którym stwierdził, że Pelagiusz zgodnie z prawdą został uniewinniony, ale sam pelagianizm potępiony. Zatem głoszone przez pelagian heretyckie tezy są błędnie przypisywane Pelagiuszowi.

Augustyn pozostawił także liczne pisma: egzegetyczne, moralne, duszpasterskie. Do pierwszych należą między innymi: *De doctrina Christiana* – imponujące dzieło dotyczące zasad hermeneutyki biblijnej i kaznodziejstwa, wspaniała synteza dogmatyki katolickiej; *De bono coniugali* oraz *De sancta virginitate* na temat związku pomiędzy małżeństwem a dziewictwem Bogu poświęconym, które przewyższa małżeństwo (aczkolwiek samo małżeństwo, według Augustyna, jest wielkim dobrem); *De catechizandis rudibus* – podręcznik katechety i pedagogiki chrześcijańskiej; *De fide et operibus* – o związkach pomiędzy wiarą a uczynkami.

Dzieło *O Trójcy świętej* (*De Trinitate*) jest najważniejszym dziełem dogmatycznym św. Augustyna. Biskup Hippony w celach teologicznych i duchowych (mistycznych) przedstawia tu tajemnicę Trójcy Przenajświętszej, wykładając jej podstawy biblijne, a także teorię tzw. relacji (wzajemnych powiązań pomiędzy Trzema Osobami Boskimi). Przedstawia «psychologicznie» Trójcę, analizując działanie sfery duchowej człowieka stworzonego na obraz i podobieństwo Trójjedynego Boga oraz ukazując Ducha Świętego jako owoc miłości Ojca do Syna i Syna do Ojca, a taki owoc komunii, jaka odwiecznie zachodzi pomiędzy tymi dwiema Osobami.

Dzieło *O Państwie Bożym* (*De Civitate Dei*) stanowi szczyt twórczości Biskupa Hippony. Jest to utwór apologetyczny, dogmatyczny i filozoficzny. Augustyn odpowiada w nim na zarzuty pogan i przedstawia naukę chrześcijańską o początkach, przebiegu i wiecznym przeznaczeniu dwóch państw (*civitates*) opartych na miłości (miłości egoistycznej i miłości Boga). Obie te miłości, te dwa państwa, obecnie są ze sobą pomieszane. Zostaną jednak rozdzielone w wieczności, otrzymując albo karę (w przypadku *civitas diaboli*), albo nagrodę wieczną (w przypadku *civitas Dei*).

To tych licznych dzieł augustiańskich należy dodać jeszcze jego listy (*Epistulae*; 270 listów) oraz mowy, które można podzielić na trzy ka-

ostateczne potępienie Celestiusza podczas Soboru w Efezie w roku 431, kanony 1 i 4). Spotykamy Celestiusza jeszcze w roku 416 w Efezie, gdzie jest przyjęty w poczet prezbiterów. Najważniejszym jego dziełem są *Definitiones*, które opublikował anonimowo.

tegorie: 1) *In Iohannis Evangelium Tractatus* (124 przemówień do ludu na temat Ewangelii według św. Jana i 10 mów na temat Pierwszego Listu św. Jana Apostoła); 2) *Enarrationes in Psalmos* (mowy komentujące Psalm, bogate w pouczenia duchowe, jedyne w patrystyce całościowe wyjaśnienie wszystkich Psalmów); 3) *Sermones* (owoc głoszonych przez prawie czterdzieści lat kazań) o treści biblijnej, liturgicznej, hagiograficznej oraz różnej.

Rozdział XI

Św. Jan Złotousty, św. Cyryl Aleksandryjski i Sobór Efeski, św. Leon Wielki i Sobór Chalcedoński

1. Św. Jan Złotousty

Jan (Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος; *Iohannes Chrysostomus*)¹⁰⁴ urodził się w Antiochii. Nie znamy dokładnie daty jego urodzin, ale na pewno miały one miejsce przed rokiem 381, kiedy to przyjął święcenia diakonatu. W młodości był uczniem znanego retora Libanusza (Λιβάνιος; *Libanius*)¹⁰⁵ i – jak zwykle bywało – chciał zostać urzędnikiem cesarskim. Przyjąwszy chrzest, związał się jednak z grupą uczniów Diodora (Διόδωρος ὁ Ταρσεύς; *Diodorus Tarsensis*)¹⁰⁶ – późniejszego biskupa Tarsu, komentując Pismo święte i praktykując ascetyczny sposób życia. Melecjusz (Μελέτιος; *Meletius Antiochenus*)¹⁰⁷, biskup Antiochii, ustanowił go wówczas lektorem. Jan jednak – wiedziony chęcią życia monastycznego – zamieszkał na pobliskiej pustyni. Nauczył się wtedy na pamięć całego Pisma świętego. Trudności zdrowotne zmusiły go jednak do opuszczenia pustelni i powrotu do Antiochii. W roku 381, jak powiedzieliśmy, Melecjusz wyświęcił go na diakona. Natomiast Flawian (Φλαβιανός; *Flavianus*)¹⁰⁸, następcą Melecjusza, w roku 386 udzielił mu święceń prezbiteratu.

¹⁰⁴ Por. NSWP 509-520.

¹⁰⁵ Por. NSWP 648.

¹⁰⁶ Por. NSWP 271-273.

¹⁰⁷ Por. NSWP 698-699.

¹⁰⁸ Por. NSWP 369-370.

Będąc kapłanem w Antiochii, św. Jan przez dwanaście lat swoją świętością i elokwencją przyciągał tłumy. Nadano mu wówczas przydomek «Chryzostom», to znaczy «Złotousty». Gdy w roku 397 zmarł biskup Konstantynopola Nektariusz, wybrano na jego następcę św. Jana, który w roku 398 przyjął święcenia biskupie.

Jako biskup cesarskiej stolicy św. Jan podjął walkę z rozwiązłymi obyczajami dworu cesarskiego i mieszkańców miasta. To jednak przyczyniło mu wielu wrogów. Cesarzowa Eudoksja (Αἰλία Εὐδοξία; *Aelia Eudoxia*)¹⁰⁹, okoliczni biskupi oraz żyjący po świecku mnisi, wszyscy oni i im podobni zaczęli występować przeciwko św. Janowi. Teofil (Θεόφιλος ὁ Ἀλεξανδρείας; *Theophilus Alexandrinus*)¹¹⁰, patriarcha Aleksandrii, powodowany zazdrością, skorzystał ze sposobności i stanął na ich czele. Zwołał w pobliżu Chalcedonu (403 r.) tzw. «Synod pod Dębem», oskarżając Biskupa Konstantynopola o błędne nauczanie. Jan nie stawiał się na ten synod. Synod uznał go za heretyka i złożył z urzędu. Niemniej jednak, trochę później został przywrócony na urząd. W Wigilię paschalną 404 roku podburzona przez wrogów tłuszcza sprofanowała świątynię, w której Jan udzielał chrztu katechumenom. Dnia zaś 9 VI 404 r. cesarz zesłał św. Jana na wygnanie. Po trzymiesięcznej podróży, zmierzając przez Azję Mniejszą na miejsce wygnania, Jan dotarł do Kukuzy w Armenii. Nie przestał jednak uważać się za prawowiernego biskupa Konstantynopola. Jego depozycji z urzędu nie uznał także Papież, który starał się przywrócić go na stolicę w Konstantynopolu. Jan Chryzostom także z miejsca wygnania kierował swoim Kościołem za pośrednictwem listów i zaufanych osób, które pozostały w cesarskiej stolicy (m.in. diakonisa św. Olimpiada, której *Vita* św. Jan napisał). Taka sytuacja trwała przez trzy lata. Aby położyć jej kres, nieprzyjaciele św. Jana postanowili, że należy go wysłać jeszcze dalej – na wschodnie wybrzeże Morza Czarnego. Zmaltretowany i wycieńczony św. Jan nie dotarł na to drugie miejsce wygnania, lecz zmarł w Komanie (w prowincji pontyjskiej; dnia 14 IX 407 roku).

Św. Jan Chryzostom pozostawił po sobie wiele pism (szczególnie ascetyczno-moralnych), kierowanych do różnych osób, homilie na różne święta liturgiczne czy wydarzenia, a także cenne komentarze do Pisma świętego.

¹⁰⁹ Por. O. SEECK, *Eudoxia 1*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*; VI/1, Stuttgart 1907, kol. 917-925.

¹¹⁰ Por. NSWP 933-935.

2. Św. Cyryl Aleksandryjski i Sobór Efeski

Św. Cyryl Aleksandryjski (Κύριλλος Ἀλεξανδρείας; *Cyryllus Alexandrinus*)¹¹¹ urodził się w Aleksandrii w roku bliżej nam nieznanym (370-380). Poświęcił się życiu ascetycznemu, ale nie wiemy, czy kiedykolwiek był mnichem. Jako krewny Teofila Aleksandryjskiego towarzyszył wujowi w roku 403 podczas “Synodu pod Dębem”, który złożył z urzędu św. Jana Złotoustego. Po śmierci Teofila Cyryl został (w 412 roku) jego następcą na stolicy biskupiej w Aleksandrii. Odziedziczył po wuju nie tylko ambicje, ale także zdolności dyplomatyczne i nieustępliwość względem przeciwników.

Gdy więc został wybrany na biskupa cesarskiego Konstantynopola Nestoriusz (Νεστόριος; *Nestorius*)¹¹², pochodzący z rywalizującej z Aleksandrią Antiochii, powodowany zazdrością Cyryl nie był zadowolony z tej nominacji. Skorzystał więc ze sposobności, że niektóre wypowiedzi chrystologiczne Nestoriusza wydawały się dogmatycznie błędne czy nieroztropne lub niedokładne, i w roku 429 zganiał je w różnych listach.

Według Cyryla Nestoriusz nauczał, że w Chrystusie istnieją dwie natury – boska i ludzka. Te dwie jednak natury są tak bardzo od siebie oddzielone, że w ogóle się ze sobą nie komunikują. Wypływa z tego wniosek, że Najświętsza Maryja Panna nie może być *sensu stricto* nazywana «Matką Boga, Bogurodzicą» (Θεοτόκος), ale tylko «Matką człowieka Chrystusa» (ἀνθρωποτόκος lub Χριστοτόκος). Problem polega jednak na tym, że tezy Nestoriusza, jak dzisiaj wiemy, zostały wówczas błędnie zinterpretowane¹¹³.

W tej spornej sprawie Cyryl i Nestoriusz zwrócili się w 430 roku do neutralnego arbitra – papieża Celestyna I (*Caelestinus*)¹¹⁴, który zlecił wydanie opinii św. Janowi Kasjanowi (*Iohannes Cassianus, Massilensis*) z Marsylii¹¹⁵. W odpowiedzi Jan napisał dzieło przeciwko Nestoriuszowi, uważając go za pelagianina (*De Incarnatione Verbi contra Nestorium*). Tak więc, Biskup Konstantynopola został uznany za heretyka. Rzym polecił, aby Cyryl zakomunikował rozstrzygnięcie sprawy Nestoriuszowi. Ten zaś,

¹¹¹ Por. NSWP 252-257.

¹¹² Por. NSWP 730-733.

¹¹³ Za pontyfikatu św. Jana Pawła II Kościół katolicki podpisał z Kościołem nestoriańskim porozumienie dogmatyczne, zgodnie z którym zarówno katolicy jak i nestorianie wyznają tę samą wiarę, jeżeli chodzi o chrystologię.

¹¹⁴ Por. NSWP 228.

¹¹⁵ Por. NSWP 586-588.

czyniąc to, dołączył do decyzji Papieża swoje dwanaście tzw. anatematyzmów. Nestoriusz odniósł się wówczas do cesarza Teodozjusza II (*Flavius Theodosius Augustus*)¹¹⁶, który, aby rozstrzygnąć tę sprawę, zwołał sobór powszechny do Efezu¹¹⁷ w 431 roku.

Obradom soborowym przewodniczył św. Cyryl. Korzystając z faktu, iż delegacja biskupów antiocheńskich jeszcze nie dotarła do Efezu, rozpoczął bez nich sobór. Potępiono na nim Nestoriusza jako heretyka. Ogłoszono uroczyste Boże macierzyństwo Maryi, (Θεοτόκος; Bogurodzica). Gdy biskupi antiocheńscy przybyli na sobór, potępił św. Cyryla jako heretyka. Cesarz więc Teodozjusz II, nie wiedząc, kto ma rację, złożył z urzędu zarówno Nestoriusza, jak i Cyryla oraz obu uwięził. Cyrylowi udało się uwolnić i powrócić na stolicę biskupią w Aleksandrii. Starał się jednak o pojednanie z Antiocheńczykami. Stało się to w roku 433 dzięki tzw. paktowi jedności, zgodnie z którym Antiocheńczycy potępił Nestoriusza, a św. Cyryl wycofał anatematyzmy. Cyryl zmarł 27 VI 444 roku.

Św. Cyryl zostawił po sobie bardzo wiele dzieł. Przed kontrowersją nestoriańską poświęcał się egzegezie Pisma świętego i pisał przeciwko arianom. Gdy rozpoczęła się polemika z Nestoriuszem, poświęcił jej wszystkie swe siły. Posiadamy także około dwudziestu jego homilii i mniej więcej setkę listów. Napisał też wielką apologię *W obronie religii chrześcijańskiej przeciwko księgom bezbożnego Juliana*, w której próbuje obalić tezy zaginionego dla nas dzieła cesarza Juliana Odstępcy (*Flavius Claudius Iulianus*; rządził w latach 361-363)¹¹⁸, a zatytułowanego *Przeciw Galilejczykom*.

3. Św. Leon I Wielki i Sobór Chalcedoński

Wiadomości o życiu św. Leona czerpiemy głównie z jego listów i mów. Papież Leon I (*Leo I Magnus*)¹¹⁹, zwany Wielkim, był biskupem Rzymu w latach 440-461, kiedy to zachodnią część Cesarstwa nękały najazdy barbarzyńców. Leon usilnie wstawiał się więc za obywatelami prześladowanymi przez Hunów i Wandalów. Był wspaniałym duszpasterzem i troszczył się o wiernych, wygłaszając do nich głębokie kazania dogmatyczne, broniąc ich przed herezjami, organizując liturgię Kościoła i życie monastyczne.

¹¹⁶ Por. NSWP 931.

¹¹⁷ Por. NSWP 875.

¹¹⁸ Por. NSWP 552-554.

¹¹⁹ Por. NSWP 639-642.

Pisma św. Leona nie odznaczają się szczególną oryginalnością myśli teologicznej. Niemniej jednak, są bardzo przejrzyste i z zadziwiającą prostotą i jasnością przedstawiają głębokie zagadnienia dogmatyczne, szczególnie dotyczące chrystologii. Leon bowiem w bardzo wyważony sposób omawia istnienie w Chrystusie dwóch natur (boskiej i ludzkiej) zjednoczonych w jedynej osobie Słowa Bożego. Zapoczątkowuje także rozważania teologiczne dotyczące prymatu biskupa Rzymu.

Jego działalność duszpasterska i teologiczna była ściśle związana z Soborem Chalcedońskim z 451 roku¹²⁰, który postawił sobie za cel rozwiązanie polemik i dyskusji teologicznych spowodowanych błędami monofizytów. Herezja ta odniosła pozorne zwycięstwo w roku 449 na synodzie w Efezie (tzw. II Sobór Efeski; nie mylić z Soborem Efeskim z 431 roku!), zwanym *Latrocinium Ephesinum* (zbójectwem efeskim), gdzie do głosu doszła nawet przemoc fizyczna, stosowana, by zmusić przeciwników do przyjęcia monofizytyzmu.

Aby rozwiązać ten spór teologiczny, zwołano Sobór do Chalcedonu. Przedstawicielem Biskupa Rzymu (św. Leona) był na nim Paschazjusz (*Paschasius*). Sobór rozpoczął się 8 X 451 roku. Zebrało się na nim ponad 500 biskupów i kilku przedstawicieli Cesarza. Paschazjusz zaraz na początku rzucił oskarżenie na Dioskura¹²¹ i innych sprawców przemocy dokonanej podczas *Latrocinium Ephesinum*. Po przeczytaniu akt tego "Zbójckiego" synodu, chalcedońscy ojcowie soborowi rehabilitowali św. Flawiana (*Φλαβιανός*; *Flavianus Constantinopolitanus*)¹²², patriarchę Konstantynopola. Pojawiła się także propozycja, by złożyć z urzędu Dioskura i innych biskupów o zapatrywaniach monofizyckich.

Podczas posiedzenia soborowego w dniu 10 X komisarze cesarscy poddali myśl, aby rozpocząć dyskusję dotyczącą zagadnień doktrynalnych i ułożyć nowe wyznanie wiary. Także patriarcha Anatoliusz (lub Anatol;

¹²⁰ Por. NSWP 875.

¹²¹ Por. NSWP 283. Dioskur I, następca św. Cyryla na stolicy w Aleksandrii († 454), jako archidiacon aleksandryjski towarzyszył Cyrylowi na Soborze w Efezie w 431 roku, a po śmierci Cyryla w roku 444 został jego następcą. Zaproszony do przewodniczenia Synodowi Efeskiemu (w 449 r.; *Latrocinium Ephesinum*), poparł monofizyckiego archimandrytę Eutychesa, przeciwstawiając się św. Flawianowi – biskupowi Konstantynopola. Wszystko to zaś działo się z tak wielką przemocą fizyczną, że synod przeszedł do historii właśnie jako *Latrocinium Ephesinum*. Dioskur został potępiony przez Sobór Chalcedoński w 451 roku i zesłany na wygnanie do Azji Mniejszej. Zmarł w Gangrze 4 IX 454 roku. Kościoły nieuznające Soboru Chalcedońskiego (przedchalcedońskie) uważają go za świętego.

¹²² Por. NSWP 370.

Anatolius Constantinopolitanus)¹²³ otrzymał od cesarza zadanie wypracowania nowej formuły wiary, która raz na zawsze położyłaby kres dyskusjom dogmatycznym dotyczącym Eutychesa. Propozycja ta wzbudziła jednak wątpliwości ojców soborowych, gdyż sam św. Leon prosił, aby nie czynić tego, a Sobór powszechny w Efezie (w dniu 22 VII 431 roku) zabronił tworzenia wyznań wiary różniących się od *Credo* nicejskiego z roku 325. Tak więc podczas czwartego posiedzenia w dniu 17 X 451 roku przedstawiono delegatom cesarskim decyzję, iż nie zostanie ułożona żadna nowa formuła uzupełniająca *Credo* nicejsko-konstantynopolskie. Ojcowie argumentowali, że jeśli faktycznie byłoby konieczne ułożenie jakiegoś nowego wyznania wiary, to już znajduje się ono w liście wysłanym przez papieża Leona, by potępić Nestoriusza i Eutychesa (Εὐτοχίης)¹²⁴.

W końcu jednak ojcowie soborowi ulegli ustawicznym naciskom cesarza Marcjana (Μαρκιανός; *Flavius Marcianus Augustus*)¹²⁵ i postanowili zrehabilitować nowe wyznanie wiary (uwaga: „nowe” nie znaczy zaprzeczające teom dogmatycznym Pierwszego Soboru Nicejskiego, ale je wyjaśniające). Ta nowa formuła została zatwierdzona w dniu 22 X. Głosi ona, że w Chrystusie – w jedynym πρόσωπον i w jedynej ύπόστασις, czyli w jedynej Osobie – współistnieją dwie natury: boska i ludzka. Są one doskonałe, a więc nic im nie brakuje. Współistnieją bez pomieszania z sobą oraz bez przechodzenia jednej w drugą. Niemniej jednak, nie są one oddzielone od siebie, lecz się komunikują. Tak więc Syn Boży jest współistotny Ojcu, jeśli chodzi o jego bóstwo, i jest współistotny nam, jeśli chodzi o jego i nasze człowieczeństwo.

Rozdział XII

Zarys końcowego okresu patrystyki

Począwszy od połowy V wieku, zachodziły na terenie Cesarstwa Rzymskiego zasadnicze przemiany, które stopniowo przemieniały także piśmiennictwo chrześcijańskie, wprowadzając je w nowy okres średniowie-

¹²³ Por. NSWP 69-70.

¹²⁴ Por. NSWP 330.

¹²⁵ Por. W. ENSSLIN, *Marcianus 34*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, XIV/2, Stuttgart 1930, kol. 1514-1529.

cza. Biorąc pod uwagę fakt, że podstawowe kwestie wiary chrześcijańskiej zostały już autorytatywnie rozstrzygnięte podczas czterech pierwszych soborów powszechnych, wielu zaczęło uważać, iż myśl teologiczna osiągnęła już apogeum. Z tego powodu wysiłki historyczno-egzegetyczne i spekulatywno-dogmatyczne myślicieli uległy zahamowaniu, ograniczając się niemal całkowicie do kwestii liturgicznych i ascetycznych. Ponieważ ustała siła twórcza w teologii, wzrosło odwoływanie się do autorytetu Ojców Kościoła IV-V wieku i pojawił się tradycjonalizm, który powtarzał niewolniczo nauczanie Ojców, nie tworząc nowych idei.

Wielu autorów poświęciło się gromadzeniu osiągnięć duchowych i dogmatycznych minionych wieków, porządkując je tak, aby można było łatwo z nich korzystać. W ten sposób powstały (szczególnie na greckim Wschodzie) tzw. "kateny" (*catenae* – „łańcuchy”)¹²⁶, które zawierały wyciągi tekstów (antologie starożytnych dzieł egzegetycznych) oraz tzw. "florilegia" (*florilegia*; ἀνθολογία), które gromadziły cenne teksty dotyczące teologii dogmatycznej i moralnej. Chociaż dzieła te były kompilacjami, to jednak dzięki nim zostały uchronione przed zniszczeniem i zapomnieniem liczne skarby myśli filozoficznej i teologicznej, które wykorzystywano w średniowiecznej teologii scholastycznej. Największą wagę dla rozwoju kultury w początkowej fazie średniowiecza miał wielki encyklopedysta św. Izydor z Sewilli († 636; *Isidorus Hispalensis*)¹²⁷, uważany za ostatniego Ojca Kościoła Zachodniego.

Do takiego stanu rzeczy, cechującego się swoistego rodzaju stagnacją intelektualną, przyczyniły się także zmiany historyczno-polityczne. Na Zachodzie bowiem skarby kultury rzymskiej zostały narażone na zniszczenie z powodu najazdów nieokrzesanych barbarzyńców. Na Wschodzie zaś wzmógł się jeszcze bardziej cesaropapizm, co dało się walcie zauważyć w walce z monofizytami. Ponieważ język grecki stawał się coraz bardziej nieznanym na Zachodzie, podobnie jak łacina na Wschodzie, zatarła się również więź kulturalna, która łączyła te dwie części Cesarstwa.

W tym też czasie na wschodnich terenach Cesarstwa i w północnej Afryce Łacińskiej pojawił się niszczący kulturę grecko-rzymską islam.

Barbarzyńskie ludy germańskie, które nacierały na zachodnią część Cesarstwa, powoli zaczęły interesować się także jego kulturą. W ten sposób na obszarze Galii, Italii, a w VI wieku szczególnie Hiszpanii życie inte-

¹²⁶ Por. NSWP 597-598.

¹²⁷ Por. NSWP 493-499.

lektualne, aczkolwiek w szczątkowej postaci, mogło nadal istnieć. Upadek kultury na Zachodzie nie był tak katastroficzny, jak miało to miejsce na Wschodzie (zwłaszcza z powodu islamu). Także tam jednak szkoła retoryki chrześcijańskiej w Gazie przeżywała swój rozkwit, a Kościół grecki wydał w Pseudo-Dionizym wielkiego mistyka, zaś w Maksymie Wyznawcy i Janie Damasceńskim (Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός; *Iohannes Damascenus*)¹²⁸ dwóch wybitnych teologów.

1. Wiek VI

Jest to wiek cesarza Justyniana I Wielkiego (Φλάβιος Πέτρος Σαββάτιος Ἰουστινιανός; *Flavius Petrus Sabbatius Iustinianus*)¹²⁹ i papieża Grzegorza I Wielkiego (*Gregorius I Magnus*)¹³⁰. Spory teologiczne ustają na Zachodzie, ale pozostają nadal bardzo żywe na Wschodzie, gdzie zbiera się Drugi Sobór Konstantynopolski (553 r.)¹³¹. Boecjusz (*Anicius Manlius Severinus Boethius*)¹³², Kasjodor (*Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator*)¹³³, św. Cezary z Arles (*Caesarius Arelatensis*)¹³⁴, św. Grzegorz z Tours (*Gregorius Florentius Turonensis*)¹³⁵ stają się pośrednikami pomiędzy chrześcijanami kultury rzymskiej, a barbarzyńcami. W Syrii pojawia się dzieło tzw. Dionizego Areopagity. W pierwszej połowie wieku VI Leoncjusz z Bizancjum (Λεόντιος Βυζάντιος; *Leontius*)¹³⁶ i Jan Filopon (zwany także Gramatykiem; Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος; *Iohannes Philoponus*) na Wschodzie, a Boecjusz na Zachodzie, zastosowali filozofię arystotelesowską do teologii chrześcijańskiej, kładąc w ten sposób formalne podwaliny pod przyszły rozwój średniowiecznej scholastyki. Powstaje i umacnia się najstarsze piśmiennictwo chrześcijańskie poszczególnych narodów (ormiańskie, syryjskie itp.). Sztuka bizantyjska tworzy swoje arcydzieła, a Zachód wzbogaca się o formy artystyczne wytworzone już przez barbarzyńców.

¹²⁸ Por. NSWP 520-524.

¹²⁹ Por. NSWP 571-575.

¹³⁰ Por. NSWP 394-400.

¹³¹ Por. NSWP 875.

¹³² Por. NSWP 212-215.

¹³³ Por. NSWP 588-592.

¹³⁴ Por. NSWP 233-236.

¹³⁵ Por. NSWP 422-423.

¹³⁶ Por. NSWP 643-644.

2. Wiek VII

Monofizytyzm odradza się w postaci monoteletyzmu, według którego w Chrystusie istniała tylko jedna wola – wola boska, ale zostaje potępiony jako herezja na Trzecim Soborze Konstantynopolskim (680-681)¹³⁷. W tym czasie ma miejsce pierwsza ekspansja islamu. Teologia i piśmiennictwo na Wschodzie posiadają dwa punkty odniesienia: Sofroniusz I, patriarcha Jerozolimski (Σωφρόνιος; *Sophronius Hierosolymitanus*)¹³⁸ i Maksym «Wyznawca». Na Zachodzie natomiast jest to czas pojawiania się wielkich kompilatorów, takich jak m.in. św. Izydor z Sewilii. Dokonuje się także zlanie elementów rzymskich z barbarzyńskimi. Sztuka przeżywa upadek, powtarzając wzory i osiągnięcia z poprzednich wieków.

3. Wiek VIII

Na Wschodzie wrze walka ikonoklastów przeciwko świętym obrazom. Obróncami ich teologii i kultu są przede wszystkim: św. German I, patriarcha Konstantynopola (Γερμανός Α΄; *Germanus Constantinopolitanus*)¹³⁹ i ostatni Ojciec Kościoła – św. Jan Damasceński († 749). Drugi Sobór Nicejski¹⁴⁰ w 787 roku przyznaje im rację i potępia ikonoklazm. Na Zachodzie, gdzie zaczyna się już średniowiecze, dokonuje się odrodzenie kulturalne i literackie w środowisku anglosaksońskim. Jego głównym przedstawicielem jest Beda «Czcigodny» (lub «Wielebny»; *Beda Venerabilis*)¹⁴¹. Prąd ten stoi u podstaw zaczynającego się odrodzenia karolińskiego (zarówno literackiego, jak i artystycznego), którego główną postacią jest Alkuin z Jorku (*Flaccus Albinus Alcuinus*)¹⁴².

¹³⁷ Por. NSWP 875.

¹³⁸ Por. NSWP 876.

¹³⁹ Por. NSWP 386.

¹⁴⁰ Por. NSWP 875.

¹⁴¹ Por. NSWP 196-203.

¹⁴² Por. W. EDELSTEIN, *Eruditio und Sapientia. Weltbild und Erziehung in der Karolingerzeit. Untersuchungen zu Alcuins Briefen*, Freiburg 1965; E. HARTLEY (wyd.), *Alcuin & Charlemagne. The golden age of York*, York 2001; D.A. BULLOUGH, *Alcuin. Achievement and reputation. Being part of the Ford lectures delivered in Oxford in Hilary Term 1980* [= Education and society in the Middle Ages and Renaissance, 16], Leiden 2004.

UNO SCHIZZO DELL'ETÀ PATRISTICA

R i a s s u n t o

L'articolo presenta brevemente l'età patristica, ovverosia la letteratura del periodo dell'antichità cristiana, sia greca che latina, che si estende dal I° all'VIII secolo. In particolare, vengono presentati i seguenti autori o temi: i Padri Apostolici, gli apologeti paleocristiani greci, la gnosi, sant'Ireneo di Lione, sant'Ippolito di Roma, la Scuola Catechetica di Alessandria, san Clemente Alessandrino, Origene, i più antichi apologeti latini, Tertulliano, Minuci Felice, san Cipriano di Cartagine, Lattanzio, Eusebio di Cesarea, sant'Atanasio di Alessandria, il Primo Concilio di Nicea, i Padri Cappadoci (san Basilio Magno, san Gregorio di Nazianzo, san Gregorio di Nissa), sant'Ilario di Poitiers, sant'Ambrogio di Milano, san Girolamo, il Primo Concilio di Costantinopoli, sant'Agostino, san Giovanni Crisostomo, san Cirillo di Alessandria, il Concilio di Efeso, san Laone Magno, il Concilio di Calcedonia, la fine dell'età patristica.